

Україна. Історія з грифом «Секретно»
Володимир В'ятрович

Ця книга – зустріч із минулим. Тут – 61 історія, 74 роки і набагато більше людей та ситуацій, котрі дивляться на читача зі світлин та архівних документів. Разом вони складають образ українського XX століття – часу, коли світ по-справжньому відкрив для себе Україну та українців, століття, коли творилося обличчя України.

Свого часу життя кожного з героїв опинилося під грифом «Секретно» стараннями, здавалося б, нездоланної спецслужби. Сьогодні Володимир В'ятрович, який розсекретив раніше таємні матеріали радянських «органів» від ЧК до КГБ, розповідає про минуле України 1918–1991 років. Описані в сухих звітах і відтворені істориком хитрі спецоперації, смертоносні ходи, інформаційні війни та складні партії на кількох гравців – спроба знайти відповідь на питання: що творить нашу долю – воля людини чи обставини?

У форматі PDF A4 збережений видавничий макет.

Володимир В'ятрович

Україна. Історія з грифом «Секретно»

© В'ятрович В.М., 2014

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2014, 2015

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2014

Вступ, або Українське XX століття

«Історія з грифом „Секретно“» продовжує жити не тільки тому, що готується до друку вже четверте за чотири роки видання, але й тому, що до кожного з них я маю вносити певні зміни, пов'язані із сучасністю. Текст вступу 2013 року був просякнутий тривогою за те, що описане в книзі тоталітарне минуле повертається. Вже через кілька місяців після виходу «Історії» у світ це стало помітно не лише для дослідників, які займаються XX століттям, але й для усіх небайдужих громадян України. Тому вони масово вийшли на вулиці, захищаючи своє майбутнє.

Майже сто днів завзятого протистояння проти свавілля Віктора Януковича та його команди, у якій вони жертвували своїм здоров'ям та навіть життям, знову привели українців до перемоги. Символічно, що їх боротьба за демократичне майбутнє супроводжувалася стихійними спробами порвати із тоталітарними минулим, котрі вилилися у так званий «ленінопад» та ліквідацію інших радянських символів.

Попри перемогу Майдану, боротьба не закінчилася. В дні, коли пишеться цей текст, її епіцентр перемістився на Донбас, ближче до Москви – головного «експортера» тоталітарного минулого в нашу країну. Там вона набула ще більш кривавих форм.

Історики погані пророки, тому важко сказати, коли закінчиться протистояння. Але вони спроможні назвати, що з того, що колись сталося, вже ніколи не повинно відбутися знову. І саме таким чином завадити його повторенню. Про події, які мають назавжди залишитися в минулому, відгороджені від нас міцними ґратами історії, ця книга.

Не буває історії без «білих плям» та загадок. І це природно, адже вона розповідає про минуле, і чим це минуле давніше, тим більше в ньому забутого, втраченого, того, що вже не може дати відповідей допитливим дослідникам. Але в українській історії все не зовсім так – чи не найбільше невідомого стосується найближчого до нас ХХ століття. Попри те, що рівень письменності різко зростав і досяг майже стовідсоткової позначки, коли свідчення про минуле залишали не лише окремі хроністи та органи влади, але й мільйони приватних осіб, котрі вели щоденники та листувалися. Попри те, що, крім письмових джерел, інформацію вже фіксували і на аудіо-, кіно- та відеоносіях, у пам'яті комп'ютерів.

«Білі плями» української історії ХХ століття є наслідком зумисних дій: знищення документальних джерел чи навіть фізичної ліквідації людей як носіїв пам'яті про події, котрі слід було забути. Ті, хто пережив страшні роки, пам'ятаючи про репресії, самі воліли мовчати про «незручне» минуле. Чому саме останніх сто років мали зникнути з пам'яті народу? Річ у тім, що цей період був надзвичайно важливим для українців, він став часом їхнього національного пробудження. Саме у ХХ віці український національний рух, перейшовши через фазу культурного відродження, характерну для попереднього століття, трансформувався в політичний рух. Саме тоді чітких обрисів стала набувати його головна мета – створення незалежної української держави, яка стала національною ідеєю українців. Саме тоді почали творитися конкретні інструменти задля її досягнення у формі різного роду політичних та військових формацій.

У ХХ столітті українці кількаразово відроджували свою незалежність, і так само кількаразово її втрачали, аж поки визвольний рух не досяг мети у 1991 році. Боротьба за історію, за власний погляд на своє минуле була елементом визвольного руху, а знищення чи перекручення цієї історії було інструментом боротьби з ним. Адже історія легітимізувала боротьбу українців за незалежність, була важливим аргументом на користь права на власну державу. Як не дивно, але ця боротьба не завершилася навіть сьогодні, після проголошення незалежності України. Нам досі нав'язують бачення нашого минулого ті чи інші сусіди, які дають безапеляційні оцінки діям чи подіям, настирливо пропонують творити спільні тексти підручників. Навіть більше – у середині країни знаходяться політичні сили, що намагаються завадити поширенню правдивої історії та відновлюють історичні міфи, які використовувалися комуністичним режимом для придушення українського національного руху.

Останнє особливо стало помітно з 2010 року, коли до влади прийшов Віктор Янукович. Нова команда політиків, що опинилася біля керма, дуже швидко проявила себе неабиякою енергією та наполегливістю, яка, на жаль, була спрямована не на рух вперед до майбутнього, а у зворотному напрямку. Реалізовані ними політичні зміни повернули країну в період до 2004 року, більш того, вже незабаром Україна опинилася перед загрозливою перспективою ще глибшого провалювання в минуле, аж до сумного радянського.

Поворот у напрямку back to USSR став помітним в актуальній політиці, де знову політичних опонентів стали перетворювати в політичних в'язнів, а опозиційним медіа – затуляти рота цензурою. Не менше проявів і в оцінках минулого – стараннями чиновників українську історію почали потроху перетворювати на історію Української СРСР. А для цього цензурували підручники, викидаючи з них матеріали, які суперечать радянському канону, закривали архіви, документи яких руйнують старі радянські історичні міфи. І знову-таки найактивніше ножиці «історичних цензорів» працювали із XX століттям. Саме тут вони знаходили найбільше матеріалу, що може завадити сповзанню України в бік авторитарної держави радянського зразка. Адже історія минулого століття свідчить: українці здатні організуватися і протистояти навіть найбільш потужним тоталітарним режимам, вони, врешті, здатні перемагати.

Спроби повернути розвиток країни у зворотному напрямку забрали безліч зусиль і врешті зазнали краху. Відкрити одного разу історичну правду знову заховати неможливо. Тим паче коли зацікавленість українською історією продовжує зростати. У цьому легко переконатися, завітавши до будь-якого книжкового магазину – видань про українське минуле стає з кожним роком більше. Зростає не лише їхня кількість, але й якість. Серед українських бестселерів останніх років домінують твори саме на історичну тему, зокрема ті, які в художній формі розповідають про маловідомі сторінки XX століття – «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, «Чорний Ворон» Василя Шкляра, «Танго смерті» Юрія Винничука та інші. Популярною стає не лише художня, але й науково-популярна література про минуле. Серед книг, які дуже добре були сприйняті читацькою аудиторією, – підготовлені мною видання «Історія з грифом "Секретно"» (2011) та «Історія з грифом "Секретно"». Нові сюжети» (2012).

Книги стали результатом моєї кількарічної співпраці з сайтом www.tsn.ua, на якому в однойменній рубриці друкувалися статті, що потім увійшли до видання. Проте самій ідеї готувати публікації про маловідомі сторінки минулого XX століття, оперті на документи ЧК – КГБ, слід завдячувати... Службі безпеки України. І не лише тому, що на посаді директора архіву української спецслужби протягом 2008–2010 років я мав можливість ознайомитися з надзвичайно цікавими й цінними матеріалами чекістів. Вести тижневу авторську колонку спонукали брутальні дії співробітників спецслужби – затримання у вересні 2010 року історика Руслана Забілого. Дослідника, який працював із документами 1940–1950-х років, намагалися звинуватити у «підготовці до розголошення державної таємниці». Задля підтримки свого друга я включився не лише в підготовку та проведення протестних акцій проти спроб СБУ гратися в КГБ, але й вирішив долучитися до його «розголошення державної таємниці»: показати, які саме історичні документи зберігаються в архівах української спецслужби, розповісти на

іхній основі історії людей, котрі піднялися на боротьбу проти тоталітарного режиму й потрапили під жорна репресій, показати, як нищилося й переписувалося наше минуле.

Статті публікувалися на сайті в міру їх написання у довільному порядку. Натомість, упорядковуючи книги, я розмістив їх у хронологічній послідовності. Таким чином і перша, і друга книги охоплювали однаковий період у понад сім десятиліть радянського часу. У виданні, яке шановний читач тримає зараз у руках, я об'єднав ці матеріали, додавши дванадцять нових статей, і таким способом зумів урешті зробити «Історію з грифом "Секретно"» саме такою, якою задумував від самого початку – як своєрідну історію України минулого ХХ століття.

У фокусі моєї уваги – період, коротший, ніж сто років: описані події між 1918–1991 роками. Це пояснюється тим, що головним джерелом інформації для мене були документи комуністичних спецслужб від ЧК до КГБ. Отже, мова йтиме про радянський період українського минулого, який був не просто найтривалішим, а визначальним для минулого століття і справляє значний вплив на сьогодення країни. Можливо, саме тому в описах цього часу зустрічаємо найбільше недовомок та тенденційних переключень.

Книгу можна назвати моїм баченням історії українського ХХ століття. Українського – тому що події в книзі відбуватимуться в основному на теренах, які сьогодні входять до нашої держави. Українського – тому що я спробував дивитися на минуле століття саме з українського погляду. Врешті, я пишу про українське ХХ століття, тому що воно було часом, коли світ по-справжньому відкрив для себе Україну та українців.

Книга не є суцільним текстом чи тим паче ретельною хронікою подій від 1918 до 1991 року. Описуючи один із найдраматичніших періодів українського минулого, я хотів подати його не лише як історію, але й як історії. Для вирізнення цих понять в англійській мові використовуються два слова: у першому випадку говорять про history, у другому – про story. Тож моя історія українського ХХ століття складається з 66 різних епізодів. У них ідеться як про відомі, так і здебільшого про неznані загалу події. Їхніми героями є дуже різні люди: як ті, які з повним правом можуть вважатися героями у двох значеннях цього слова, так і ті, хто на це претендувати не може. Серед них є патріоти та зрадники, ті, кого важко віднести до якоїсь із цих категорій, або й ті, кого слід віднести до обох. Темати книги стали злочини тоталітарного режиму (масові репресії, Голодомор) та боротьба з ним у формі збройного повстання чи ненасильницького опору, українсько-польські й українсько-єврейські стосунки та причини їхнього загострення.

Я свідомо обираю сюжети, які руйнують спрощені уявлення про історію. Переконалий, що кожне складне історичне явище має просте, однозначне й неправильне пояснення. Українцям ще слід навчитися відверто дивитися на своє минуле, адже тільки такий погляд може бути запорукою їхнього впевненого погляду в майбутнє.

Книга з'явилася на світ як результат спільних зусиль багатьох людей, які допомагали мені у час роботи над нею, і їм належить велика подяка. Це передусім редактори сайту ТСН Орест Сохар та Вадим Осадчий – за пропозицію вести колонку і приємну співпрацю в підготовці та публікації матеріалів, які протягом трьох років з'являлися в Інтернеті. Це люди, які були і героями, і уважними читачами описаних історій, – Юрій Шухевич, Євген Сверстюк, Ігор Калинець, на жаль, уже покійні Іван Гель та Ірина Калинець. Це Влад Кириченко, спільно з яким ми заснували серію «Наш формат історії», у якій з'явилося три видання книги. Це мої колеги з Центру досліджень визвольного руху, особливо редактор наших видань Олександр Оксимець та технічний редактор Петро Клим.

І найбільше дякую дружині, Ярині Ясиневич, не лише за щоденне натхнення, але й за цікаві думки, а головне – за здатність організувати часом нелегкий перехід від ідей до їхньої реалізації.

Київ, липень 2014 року

Які таємниці зберігають архіви КГБ

Першу статтю присвячено не конкретній особі чи події, а загальному оглядові історичних документів, що містяться у сховищі української спецслужби. Сподіваюся, вдасться сформулювати об'єктивне бачення цих матеріалів і позбавити багатьох зацікавлених від невинуватених очікувань щодо них. Відразу скажу: ті, хто переконаний, що цей архів є великим зібранням компромату на «всіх і вся», будуть розчаровані. Хто ж справді шукатимуть правди про наше минуле, зможуть зробити безліч відкриттів.

Для початку ознайомимося з установою, про яку йдеться. Офіційна назва архіву – Галузевий державний архів Служби безпеки України, адреса: Київ, вул. Золотоворітська, 7. Назва, як бачимо, не особливо вдала – з неї виходить, що тут містяться матеріали, які створені СБУ та стосуються саме її діяльності. Натомість маємо справу з документами карально-репресивних органів радянського періоду ЧК, ГПУ, НКВД, МГБ, КГБ. У країнах, які активно проводили політику подолання тоталітарного минулого, такі матеріали вже давно виділено в окремі архіви чи передано в інститути національної пам'яті. Україна ж у цьому відношенні досі складає компанію таким «передовим» демократичним державам, як Росія, Білорусь, Казахстан.

Будівля Галузевого державного архіву СБУ. Київ, вул. Золотоворітська, 7

Специфікою України у цьому випадку залишається, на жаль, притаманна їй в багатьох інших сферах недовершеність певних починань. Ще у вересні 1991

року розпочато передання документів архіву в обласні державні архіви. Протягом кількох років передано понад 1,5 мільйона справ, але згодом ця робота з незрозумілих причин зупинилася. Не увінчалися успіхом і спроби створення окремого архіву, здійснені у 2008–2010 роках: Верховною Радою не було прийнято потрібного для цього закону, Кабінет Міністрів не спромігся на необхідну постанову. Тож основний масив документів залишився у віданні теперішньої спецслужби, і, як показують події останніх років, перетворився на заручника політичної ситуації в країні.

Картотека відділу архіву НКВД СРСР, 1939 р.

Надзвичайна важливість матеріалів архіву зумовлюється вже їх походженням. Особливістю тоталітарних режимів є прагнення їхніх функціонерів контролювати всі сфери життя людини, а для цього їм потрібно було знати про неї все. Ці завдання покладалися на карально-репресивні органи. Результатом стала величезна кількість зібраних свідчень, спостережень, таємних повідомлень, компрометуючої інформації про осіб, котрі стали об'єктом зацікавлень спецслужб режиму, та про діяльність опозиційних організацій. З іншого боку, органи залишили після себе не меншу кількість приписів, розпоряджень, вказівок, які мали забезпечити їхню роботу та життєздатність самого режиму. Всі ці дані зосереджувалися у спеціальних архівосховищах, доступ до яких особливо ретельно обмежувався. Архіви карально-репресивної системи були серцевиною функціонування тоталітарного механізму.

Тому на сьогодні найцінніші матеріали про методи роботи радянського режиму знаходимо не в збірках документів комуністичної партії, що керувала державою, а саме в архівах комуністичних органів безпеки. Якщо документи партії містять часто прикрашену, ідеологічно витриману інформацію, то в документах ЧК – ГПУ – НКВД – МГБ – КГБ вона подається з граничною відвертістю та навіть цинічністю. Стражі режиму не дозволяли собі «запудрювати мізки», оскільки від чіткого бачення ситуації залежала можливість швидко й ефективно корелювати її.

Читальний зал архіву НКВД СРСР, 1939 р.

Хронологічно матеріали ГДА СБУ охоплюють період від 1918 року (часу створення сумнозвісного ЧК) до останніх днів існування Радянського Союзу у 1991 році. Крізь призму цих документів можна оглянути «зсередини» весь радянський період історії України, дати відповіді на сотні запитань про минуле, які досі гаряче дискутуються в суспільстві. Тож не дивно, що в часи СРСР доступ до цих документів був практично неможливим. Дивує, що за радянськими грифами цю інформацію намагаються приховати сучасні чиновники, які, напевно, забули, що є керівниками незалежної української держави, а не УРСР.

Весь масив історичних документів Архіву СБУ (а це понад 800 тисяч справ, окремі справи містять по кілька десятків томів) згрупований за фондами, що об'єднують матеріали за видами і темами. Найбільшим є масив кримінальних справ – сотні тисяч свідчень про жертв масових політичних репресій 1920–1950-х років, наступного витка терору проти інакодумців у 1960–1980-х. Перелік прізвищ діячів української історії, щодо яких наявні кримінальні справи, зайняв би кілька сторінок, тому назву лише найвідоміших із різних періодів – Юрій Тютюнник, Сергій Єфремов, Микола Куліш, Василь Кук, Катерина Зарицька, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл. Ці документи чи не найкраще показують масовість антирадянського опору в країні і те, що режим протягом усього часу існування СРСР тримався на насильстві супроти своїх громадян.

Архівне сховище СБУ, 2008 р.

Наслідком боротьби проти режиму стала також величезна кількість конфіскованих документів організацій та окремих осіб, починаючи від матеріалів повстанських загонів Центральної і Південної України 1920-х років і закінчуючи документами Народного руху України кінця 1980-х – початку 1990-х. Серед цих конфіскацій – унікальна колекція документів ОУН та УПА, про яку йтиметься в окремій статті.

Безпосередньо про роботу органів безпеки СРСР розповідають тисячі нормативно-розпорядчих документів, інформаційно-аналітичні записки, створені для вищих органів влади, у яких містяться узагальнені відомості щодо державно-політичного, соціально-економічного, культурного й духовного життя України, громадсько-політичної діяльності закордонних українців, статистичні зведення про результати роботи карально-репресивної системи. Серед цієї групи матеріалів є агентурні справи, де знаходимо відомості про співпрацю певних осіб з органами безпеки СРСР. Утім, таких документів дуже небагато – лише кілька відсотків від загальної кількості.

Небагато залишилося й іншого роду справ – оперативно-розшукових, або справ-формулярів із зібраною КГБ інформацією про особу чи групу осіб, що викликали зацікавлення спецслужб. Саме тут можна віднайти матеріали підслуховування, зовнішнього спостереження, доноси, матеріали перлюстрації листування. Тобто документи, які ілюструють грубе втручання спецслужб у приватне чи творче життя, фізичне і духовне ламання людей.

Путівник по матеріалах Архіву СБУ. Видання ГДА СБУ та Харківської правозахисної групи, 2009 р.

Серед оперативно-розшукових – справи на ключових осіб культурної та політичної історії України минулого століття: Михайла Грушевського, Миколу Бажана, Андрія Малишка, Володимира Сосюру, Павла Тичину, Максима Рильського, Юрія Яновського, Остапа Вишню, Олександра Довженка, Дмитра Клячківського, Романа Шухевича, Василя Кука, групова справа на провід ОУН в Україні «Берлога» та багато інших. Ще донедавна ніхто, крім співробітників архіву, і не знав про існування цих документів: щойно в 2009 році опубліковано справу-формуляр на Миколу Хвильового, розпочато підготовку до друку справи Олександра Довженка.

Інформаційно-довідковий зал Відкритого електронного архіву СБУ, 2008 р.

Як бачимо, в архіві збереглася велика кількість унікальних документів, без яких неможливе цілісне розуміння історії України ХХ століття. Проте архів був не лише місцем, де їх ховали від стороннього ока, але й місцем, де їх знищували. Великі чистки для приховування слідів злочинів відбулися у 1944, 1953, 1954 роках. Одна з останніх і наймасштабніших пройшла влітку 1990 року. Тоді найбільше нищили документи 1960–1980-х, у яких могла бути компрометуюча інформація про тодішніх співробітників. Саме тоді було знищено багатотомну оперативно-розшукову справу «Блок» про боротьбу з дисидентами в Україні. Від неї залишилися лише складені на основі її матеріалів доповідні КГБ на ім'я Щербицького.

Багато з документів, про які йшлося вище, вже доступні для всіх охочих у вигляді книжкових публікацій або електронних копій. Їх використовують у своїх роботах історики, журналісти, письменники. У 2009 році Галузевий державний архів СБУ спільно з Харківською правозахисною групою підготував і видав унікальний путівник по архіву.

Отже, маємо вже цілий ряд незворотних змін, які свідчать: знову заховати історію під грифами не вдасться. Запорукою цьому буде наша наполегливість у відстоюванні права на доступ до інформації та невгамовне бажання дізнатися правду.

Григорій Чупринка: бунтар і поет

Я прийду до тебе, доле, На страшне криваве поле, На останній смертний бій.

Г. Чупринка. «Перемога», 1911 р.

Він називав себе козаком. Бунт був його стихією. І час, у який він жив, дозволив сповна насолодитися нею. Він повставав проти царської та

більшовицької влади, проти літературних традицій та світських норм. Революціонер і поет у всіх виявах свого надзвичайно строкатого життя, Чупринка врешті загинув від рук чекістів, які прийшли упокорити нашу землю.

Григорій Чупринка відомий сьогодні насамперед знавцям і шанувальникам української літератури. Після тривалого забуття його ім'я поступово посіло належне місце у пантеоні українських поетів першої третини минулого століття.

Натомість повернення в нашу історію повною мірою не відбулося. Ще донедавна сам факт участі Чупринки у повстанському русі 1919–1921 років піддавали сумніву, висувалася версія про його смерть у 1919 році. Проте коли знайомишся з фактами біографії, важко позбутися відчуття, що поезія була для нього лише засобом вгамування власної бунтарської сутності. Григорій цілковито посвячувався їй у час, коли неможливими були інші вияви протесту. І, беручись за перо, перетворював вірші на особливу форму бунту.

Але той же вічно невгамовний характер не дозволив йому стати і «професійним революціонером» та посісти важливе місце серед діячів національної революції 1917–1918 років. Про цю особливість вдачі юнака ще з гімназійних років згадували однокласники. Один із них, Микола Галаган, у 1903 році намагався залучити Чупринку до підпільної діяльності в рамках Революційної української партії, але безрезультатно: Григорій «вічно мав конфлікти з поліцією, робив усякі “вибрики”, а до систематичної революційної роботи не був здібний».

Попри «нездібність», через два роки Чупринка стає активним діячем революції 1905 року та організатором селянських протестів на рідній Чернігівщині. Тоді ж його вперше заарештовано. Перебування в Лук'янівській в'язниці у Києві, контакти з іншими політичними в'язнями потроху перетворювали бунтаря на революціонера. Але проявити себе не було жодних можливостей: після 1907 року протестні рухи в Російській імперії цілковито придушено.

Григорій Чупринка, повстанець та поет. Останнє прижиттєве фото

Натомість на українському поетичному небосхилі з'являється молодий, амбітний і навіть скандальний поет Григорій Чупринка. «Вірний своїй вдачі, – писав про його життя у Києві 1907–1914 років Володимир Дорошенко, – що не терпіла утертих шляхів та не зносила громадської дисципліни, жив він правдивим бурлакою. Мешкав в якихось “сумесних” квартирах, де займав один із кутів. Водив компанію здебільшого з “бувшими людьми” по різних чайних та глухих куточках на Деміївці або на Подолі. Мав там серед злодіїв та проститутток знайомих і приятелів, що любили його

і називали нашим поетом. Відкидаючи з огидою облудний і фарисейський світ "приличних людей" за його неправду і низькопоклонство, почувався Чупринка добре лише "на дні". Саме в цей період богомного життя і з'являються його найвідоміші поетичні збірки.

Події 1917 року знову дали шанс проявитися бунтарству: захоплений революційною стихією, Григорій, який завжди вважав себе козаком, вступає до лав Першого українського козацького полку ім. Богдана Хмельницького. При цьому відмовляється від можливості працювати в полковій канцелярії, а виявляє бажання служити на передовій.

«Разом із полком вирушив на фронт, – читаємо у Володимира Дорошенка, – держався дуже добре, був пильний до своїх обов'язків і мав великий вплив на козаків, які його любили і поважали. Давніших, передвоєнних "бешкетів", немов не бувало». Та армійські порядки і дисципліна виявилися надто важкими для богомного поета та невгамовного козака. Тож незабаром він попросив свого товариша Миколу Галагана, ад'ютанта командира полку, відпустити його «на волю».

Проте вже дуже швидко Чупринці знову довелося повоювати. Цього разу не як солдату регулярної армії, а як отаману повстанського загону. «В липні 1919 року, – пише Дорошенко, – на доручення Повстанського комітету у Києві організовує Чупринка повстання на Чернігівщині з метою дезорганізації більшовицького заплілля. Ім'я поета між селянством було таке популярне, що йому не треба було організовувати ніяких відозв. Чули люди, що "Григорій Оврамович отаманом став", і самі йшли до нього».

Повстання закінчилося поразкою. Газета «Київський комуніст» гордо звітувала про «ліквідацію банди Чупринки». Сам Григорій опинився під арештом у Київському губернському ЧК. Публікація зі згадкою імені відомого поета привернула увагу цілого ряду письменників, які написали клопотання до голови Всеукраїнського ЧК Мартина Лациса. Їх підтримав тодішній нарком освіти радянської України Олександр Шумський, попросивши звернути увагу «на величезні заслуги Чупринки як поета».

Ці клопотання врятували Григорію життя. Його не розстріляли, а відправили до Кожухівського концентраційного табору під Москвою. «Я був вивезений у Москву, – розповідатиме він згодом на допиті в ЧК, – і сидів у концтаборі один рік». Як йому вдалося повернутися до Києва, невідомо. Натомість у тому ж протоколі знаходимо інформацію про ще одне засудження Григорія Чупринки: «Вдруге засуджений у січні 1921-го за антирадянську агітацію, сидів три тижні і засуджений був до висилки в Москву – не виїхав через відсутність коштів».

Імовірність розстрілу, а згодом ув'язнення в таборі не змінили відверто антирадянської поведінки Чупринки. Більше того, незабаром він знову поринає у підпільну боротьбу.

1921 рік став переломним для української історії. Саме він мав вирішити (та, зрештою, й вирішив), чи вдасться українцям відродити свою державність. Попри те, що ще наприкінці попереднього року збройні сили Української Народної Республіки змушені були залишити рідні землі, більшовики на окупованих теренах почувалися дуже невпевнено. Адже тут продовжували боротьбу отаманські загони, особливо в районі Холодного Яру, а настрої населення загалом перетворювали окуповану країну на бочку з порохом, готову щомиті вибухнути. Станом на весну 1921 року цілком імовірним було повалення більшовицької влади через повстання в Україні і долучення до них збройних сил УНР, інтернованих у Польщі. Власне, до такого сценарію готувалися як українці, так і більшовики.

В еміграції створено Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при Головні команді військ УНР на чолі з Юрієм Тютюнником. Його завданням була підготовка рейду армії на окуповані більшовиками території і координація дій місцевих загонів, які піднімуть повстання.

Незалежно від цього, 18 березня 1921 року в Києві група громадсько-політичних діячів на чолі з Іваном Чепілком створює Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВУЦПК, або, як його називали чекісти, ЦУПКОМ). За короткий час учасники комітету налагодили зв'язок з іншими підпільними групами (зокрема з Військовою організацією січових стрільців, згодом перейменованою на Українську військову організацію) та повстанськими загонами (зокрема під керівництвом відомих отаманів Юліана Мордалевича та Федора Артеменка – «Орлика»).

Протокол Київської ЧК з рішенням у справі членів ЦУПКОМу, 1921 р. Витяг із протоколу з вироком Григорію Чупринці

У час розбудови підпільної мережі до неї приєднується Григорій Чупринка. Він отримав завдання представляти комітет на військовому з'їзді отаманів Холодного Яру і домовитися про координацію дій. Паралельно з цим інший представник комітету Федір Наконечний налагодив зв'язок із керівниками УНР, які перебували в Польщі. Як не парадоксально, але саме цей, здавалося б, логічний і необхідний крок, спрямований на консолідацію сил, згодом відіграє фатальну роль для повстанців. Вони визнали верховенство ППШ Юрія Тютюнника та керівництва УНР на чолі з Симоном Петлюрою й очікували від них вказівок щодо початку повстання.

Тим часом закордонне керівництво залежало від рішень польського уряду, на допомогу якого розраховувало. Поляки, у свою чергу, після підписання в березні 1921 року Ризького мирного договору з більшовиками не поспішали з виконанням зобов'язань, взятих перед своїми колишніми союзниками – українцями. Тож повстанці в Україні отримували з-за кордону вказівки за підписом Петлюри та Тютюнника про необхідність підготовки до загального зриву, в яких зокрема наголошувалося: «Жодного неорганізованого вибуху.

Чекайте наказу!» Очікування було тривалим і вилилося в те, що відкладено загальний виступ, запланований на травень – червень.

Тим часом більшовики не чекали, а завдали удару на випередження. Завдяки своїм інформаторам вони володіли даними як про події за кордоном, так і про ситуацію в українському повстанському комітеті і підпорядкованих йому структурах.

«Контрреволюційна підпільна робота перерахованих організацій та осіб, – читаємо у звіті чекістів, – не виходила з поля зору Київської губернської ЧК через майстерне введення внутрішніх інформаторів». Побожування, що діяльність підпільного комітету, яка набирала обертів, вийде поза межі їхнього контролю, зокрема через «імовірний перехід ЦУПКОМУ в Холодний Яр», спровокувало швидку реакцію чекістів.

Операція розпочалася 18 червня 1921 року таємним затриманням керівників повстанського комітету. Місце зниклих посіли інші підпільники, але і їм не вдалося відірватися від «опіки» спецслужби, тому арешти тривали. 23 червня серед інших затримано Григорія Чупринку. Через тиждень після цього керівництво київського ЧК прозвітувало про завершення розгрому повстанського комітету й ув'язнення всіх його членів.

Розпочалися допити, протоколи яких знаходимо в 17-томній справі № 225596. Як звинувачені у ній проходять 132 особи, в тому числі поет і революціонер Григорій Чупринка. Протокол його допиту датований 9 серпня 1921 року.

Вражає обсяг документа: всього чотири аркуші, заповнені недбалим почерком слідчого. Перший – анкета заарештованого, з якої, між іншим, дізнаємося, що «Чупринка Григорій Аврамович безпартійний, за походженням козак, соціальним становищем – літератор, притягався до відповідальності київським ЧК». З інших сторінок стає відомо, що Чупринка на пропозицію свого знайомого Бендрика Капитона вступив у підпільну організацію, яка ставила собі за мету повалення радянської влади і відновлення Української Народної Республіки. Цього зізнання чекістам було цілком достатньо для засудження Григорія, тому детальнішої інформації про участь у підпіллі протокол не містить.

У підсумковому звинуваченні читаємо: «Чупринку Григорія Аврамовича, 42-х років, винного в тому, що вступив в організацію Всеукрцентрповстанком, що погодився представляти Всеукрцентрповстанком на військово-політичному з'їзді в Холодному Яру, як ворога республіки засудити до найвищої міри покарання – розстріляти».

28 серпня 1921 року відбулося засідання колегії Київського губернського ЧК, де заслухали справу «зі звинувачення членів і учасників Всеукраїнського центрального повстанського комітету». У пункті 21

протоколу засідання вказується, що «звинувачення, пред'явлені громадянину Чупринці Григорію Аврамовичу, вважати доведеними і засудити його до найвищої міри покарання – розстрілу». Документів про дату виконання вироку Григорія та ще 45 засуджених до смертної кари справа не містить.

Так закінчилося життя поета, революціонера та вічного бунтаря Григорія Чупринки. Але не закінчилася його легенда. Мине понад двадцять років, і чекісти знову змушені будуть воювати з «Чупринкою». Такий псевдонім обере для себе Роман Шухевич, Головний командир УПА, який боротиметься до своєї героїчної смерті у 42 роки.

P. S. У 1996 році Григорій Чупринка реабілітований рішенням Київської обласної прокуратури. Документ містить промовистий напис: «Довідка про реабілітацію Г. А. Чупринки нікому не надсилалася за відсутністю зацікавлених осіб».

Спочатку була УВО

Масовий національно-визвольний рух з участю сотень тисяч є завершальною стадією розвитку боротьби поневоленого народу за незалежність. Йому передують інші етапи, коли цей рух не настільки масштабний, а тому не настільки помітний. Часто все починається з невеликої групи людей, натхнених ідеєю визволення і готових померти за неї.

Нечисленна підпільна організація, сформована здебільшого колишніми військовиками, які протистоять окупаційній владі гучними актами терору, – так починали збройну боротьбу за незалежність поляки, ірландці, євреї, українці. Вони були далекими від політичних програм, їхньою ідеологією була незалежність, а головним засобом її досягнення вважали зброю. Як люди армії, вони творили чіткі ієрархічні структури з принципом єдиноначальності, адже підпільні умови не створювали можливостей для розвитку внутрішньоорганізаційної демократії.

Через десятки років мілітаризм, антидемократизм, революційний запал деякі науковці визначають як головні ознаки фашизму і намагатимуться накласти цей термін на підпільні визвольні організації. Напевно, члени цих об'єднань здивувалися б такому означенню, адже вважали себе лише солдатами, які продовжують війну за незалежність.

Зародком масового збройного руху 1940–1950-х років, який охопив велику частину України, була підпільна Українська військова організація – УВО. Її творцями стали старшини та вояки армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

Точну дату створення організації назвати неможливо – вона губиться десь у бурхливих подіях 1920-1921 років. І справді, на фоні глобальних змін того часу (підписання Симоном Петлюрою угоди з Польщею і зречення від західноукраїнських земель, спільний наступ та відступ польсько-українського війська, наступ та відступ більшовиків, що мало не захопили Варшави, врешті підписання Ризького договору між Польщею і Радянською Росією, яке поставило крапку на підтримці першою української справи) зустріч невеликої групи офіцерів, які вирішили продовжити боротьбу за незалежність, була непомітною. Тим паче, що, можливо, й не було однієї такої зустрічі чи однієї групи, а організація постала з кількох ініціатив, що згодом об'єдналися.

Творці Української військової організації. Нарада Стрілецької ради у Празі, липень 1920 р. Зліва направо сидять: сотник І. Андрух, полковник Є. Коновалець, сотник В. Кучабський; стоять: невідомий, сотник М. Матчак, сотник Я. Чиж

Українські вояки, які три роки зі зброєю в руках боролися за незалежність, опинилися в той час у скрутному становищі. Здавалося б, для них усе мало бути чітким і зрозумілим: є мета, є ворог, що стоїть на заваді її реалізації, має бути політичне керівництво, котре знає, як найкраще досягнути мети. Але саме останнього якраз і бракувало. Тож вояки Української галицької армії вважали себе зрадженими Петлюрою через його союз із Польщею, вояки Дієвої армії УНР вважали зрадниками галичан, які спочатку пішли на мир із військами Денікіна, а потім навіть із більшовиками.

Тому ідея боротьби за соборну (єдину) Україну, якої дотримувалися вояки корпусу Січових стрільців, виглядала нереальною. Але для цієї військової формації вона була основоположною: корпус складався в основному з галичан, що в роки Першої світової потрапили до російського полону, а згодом, після української революції, створили найбоездатнішу частину Армії УНР. Вкриті славою минулих боїв, Січові стрільці на чолі з командиром Євгеном Коновальцем у час внутрішнього розбрату здавалися підозрілими як для земляків-галичан (бо не влилися в УГА, а діяли під командою Петлюри), так і для керівництва УНР, яке побоювалося втрати їхньої лояльності. Крім того, на кінець 1919 року вояки корпусу були вкрай перевтомленими нескінченними боями на фронтах, багато з них захворіло на тиф. Тому командування прийняло рішення про припинення існування цього підрозділу.

Проте продовжувала діяти Стрілецька рада офіцерів корпусу. Її очільник Євген Коновалець не збирався припиняти боротьби й шукав виходу з критичної ситуації. Він уже не вірив найвищому політичному керівництву визвольного руху – обидва українських уряди УНР та ЗУНР скомпрометували себе нездатністю порозумітися та надмірними сподіваннями на зовнішню допомогу. Ідею боротьби за соборну Україну їхні лідери відклали до кращих часів, укладаючи угоди з поляками коштом української території (Петлюра) чи намагаючись вести переговори з більшовиками (Петрушевич).

Євген Коновалець у 1920–1921 роках відчайдушно намагався створити новий військово-політичний центр, який міг би стати альтернативою попереднім. Його метою було об'єднати в боротьбі за соборну Україну представників усіх військових та політичних формацій. Тому він їздив по таборах українських військовополонених, проводив зустрічі зі старшинами Армії УНР та УГА, представниками українського політикуму, котрі опинилися у Празі, Відні, Варшаві.

Політичні обставини не сприяли реалізації задуму – тривала війна більшовицької Росії з Польщею. На боці останньої боролися її українські союзники на чолі з Петлюрою, які сподівалися в разі перемоги відновити українську державу бодай на частині української землі. Інша частина українців вважала головним ворогом саме поляків, які попереднього, 1919-го, року окупували Західноукраїнську Народну Республіку, і чекала їхньої поразки в цьому протистоянні.

Результат війни поклав край сподіванням одних і других – польсько-українські війська, які спочатку майже відвоювали Україну, згодом змушені були відступити аж під Варшаву. Більшовики, що мало не захопили польську столицю, також відступили, попередньо вщент зруйнувавши своєю жорстокою політикою сподівання на них жителів Західної України. Проте навіть цей крах не сприяв об'єднанню зусиль українців у подальшій боротьбі, яких і далі розділяло уявлення про головного ворога – поляків чи більшовиків.

Саме тоді, у другій половині 1920 року, творяться підпільні групи, що згодом об'єдналися в єдину Українську військову організацію. За однією з версій, її початок закладено безпосередньо Євгеном Коновальцем на засіданні Стрілецької ради у Празі в липні 1920 року. За іншою – організацію створила група старшин Січових стрільців (сотники Ярослав Чиж, Василь Кучабський, Михайло Матчак) та Української галицької армії у Львові незабаром після відступу більшовиків. Нове підпільне об'єднання називалося «Українська військова організація Воля». Його головною метою, як свідчить наказ № 1 з вересня того року (фактично перший документ, який засвідчує існування УВО), була боротьба проти польського панування в Галичині, тому й структура охоплювала саме цей терен. Зважаючи на це, організація спиралася на підтримку керівництва ЗУНР.

Історики сперечаються, наскільки пов'язаним із УВО на цьому етапі був Євген Коновалець. За такий зв'язок промовляє те, що її творили підпорядковані йому старшини, проти – те, що сам командир Січових стрільців тоді вважав важливішим продовжувати боротьбу на Наддніпрянській Україні, де тривали масові антибільшовицькі повстання. Коли його колеги розбудовують структури УВО в Галичині для боротьби проти поляків, Євген Коновалець намагається започаткувати діяльність підпільної організації в Києві. Для цього сюди наприкінці 1920 року відправлено сотника Івана Андруха, якого чекісти згодом називали правою рукою Коновальця. Згадки про його скерування до Києва можна знайти в багатьох авторів історії УВО. Натомість невідомим дотепер залишався той факт, що сюди прибув ще один соратник командира по корпусу Січових стрільців – Осип Думін.

Відтворити діяльність Андруха і Думіна в Києві надзвичайно важко через брак джерел. Перший, потрапивши в 1921 році до рук чекістів, практично нічого не розповів, а другий, хоча й зумів уникнути арешту і прожив ще багато років на еміграції, у спогадах ніколи не писав про київський період. Тож знову для відтворення невідомих сторінок нашої історії слід звернутися до документів чекістів. Саме з веденої ними справи «ЦУПКОМ» дізнаємося про створення УВО в Києві, у серці більшовицької армії – у Школі червоних старшин...

18 березня 1921 року більшовикам вдалося остаточно придушити Кронштадтське повстання, яке підняли моряки Балтійського флоту, донедавна – головна опора нової влади. Попри таку важливу перемогу, Ленін і його соратники знали: це ще не кінець, і можливості для нових повстань дуже великі. Особливо в Україні, де вогнище протесту не згасало з перших днів радянської окупації.

Саме 18 березня в Києві створюється нова організація – Всеукраїнський центральний повстанський комітет (у документах чекістів – ЦУПКОМ). Серед тих, хто долучився до неї, – колишній вояк корпусу Січових стрільців Іван Андрух, який на той момент уже кілька місяців працював чиновником у райспілці під прізвиськом Авраменко.

Його товариш по корпусу Осип Думін зумів ще краще прилаштуватися в Києві – став викладачем тактики в нещодавно створеній Школі червоних старшин, більше того, вступив до комуністичної партії. Згідно з документами ЧК, саме він, а не Андрух (як про це пишуть багато істориків) був засновником та керівником Української військової організації, створеної в Києві на базі школи.

Осип Думін – член ВКП(б)У, викладач Школи червоних старшин, він же керівник Української військової організації в Києві

Перша назва нового об'єднання – Військова організація Січових стрільців. Але згодом, 12 квітня 1921 року, Осип Думін запропонував змінити назву на Українську військову організацію, бо попередній бракувало всеукраїнського масштабу. Запропонована ним структура п'ятирок також збігалася з побудовою УВО, котра в той самий час творилася в Галичині. Це дозволяє припустити координацію роботи різних осередків у розбудові підпільної мережі.

Уже незабаром обидва колишні Січові стрільці зустрілися, щоб узгодити свою діяльність. Вирішено, що УВО як військове крило повстання буде підпорядкована політичному керівництву Всеукраїнського центрального повстанського комітету. Андрух утримуватиме зв'язок між обома організаціями, а також контактуватиме із закордонним проводом.

Незрозуміло, кого саме Андрух вважав своїм зверхником за межами Радянської України. У протоколі допиту він розповідає про поїздку до очільників УНР, про зустрічі з Симоном Петлюрою та Юрієм Тютюнником. Протяжні контакти з колишнім командиром не йдеться. Тож сьогодні важко сказати, чи справді Андрух не зустрічався з Євгеном Коновальцем, чи просто приховував це від чекістів.

Тим часом тривала розбудова УВО у Школі червоних старшин. До роботи в підпіллі залучено заступника командира 1-ї роти Терентія Шостака. Від 24 березня до 11 травня він перебував у відрядженні на Єлисаветградщині з метою вербування курсантів. Підпільники вирішили скористатися цією нагодою і доручили йому збирати відомості про розташування більшовицьких військ, їхній склад, настрої, про наявність і активність повстанських загонів. Він також міг вербувати не лише курсантів для школи, але й підпільників для УВО.

Протокол допиту ЧК Івана Андруха, 9 серпня 1921 р.

Проте поїздка, замість того, щоб принести користь підпільникам, стала причиною їхнього провалу.

В Єлисаветграді Терентій Шостак зустрівся з колишнім однокурсником Сергієм Даниленком, якого вирішив втягнути у створювану підпільну організацію. Знайомий виявився... свіжоспеченим чекістом (почав працювати з «органами» кілька місяців тому, в січні 1921 року). Так більшовики отримали чудового інформатора, який надсилав їм детальні повідомлення про підготовку повстання, підписуючись псевдонімом «Карін».

Випадкова зустріч стала початком кінця для підпільної організації в Києві і злетом для молодого чекіста, який через 26 років піде у відставку у званні полковника МГБ визнаним «борцем з українським націоналізмом», учасником операцій проти УПА та ліквідації греко-католицької церкви.

Для отримання важливішої і оперативнішої інформації агента Даниленка переводять до Києва. Тут він увійшов у довіру до безпосереднього начальника Шостака, також діяча УВО, командира 1-ї роти Школи червоних старшин Антона Решетуки. «Карін» намагався (щоправда, безуспішно) зав'язати тісніше знайомство з Осипом Думіним.

Завдяки зусиллям агента чекісти знали про плани підпільників, зокрема про ідею захоплення школи на момент початку повстання, наміри долучити курсантів до повстанців, котрі підійдуть до Києва з околиць міста. Із повідомлень інформатора дізнаємося, що керівник УВО Осип Думін наприкінці травня формально взяв відпустку і залишив Київ, а насправді попрямував у

Трипілля, щоб приєднатися до місцевого повстанського загону, з яким планував повернутися до міста в день виступу.

Оперативна інформація, яку отримувала ЧК, дала їй можливість цілком контролювати ситуацію і працювати на випередження. Тим паче, що підготовка повстання, яка координувалася з Партизансько-повстанським штабом на чолі з Юрієм Тютюнником, затягалася, і початок збройного зриву відкладався. Подіями зацікавилася найвище партійне та чекістське керівництво. Начальник секретного управління ВУЧК Євдокимов повідомляв: «Товариш Дзержинський вимагає додаткового детального матеріалу про перебіг справи».

Підпільне видання УВО «Сурма», виходило з 1927 р.

Успіх чекістів мало не зірвався через прикру випадковість. «Зустрівшись із Шостаком, – доповідав агент Карін 18 червня, – з'ясував, що вони знають, що ЧК відомо про їхню організацію в Червоній школі через начальника особливого відділу Губерта, який, будучи в інтимних стосунках із ад'ютантом школи Залужним, поділився з ним, а Залужний із Решетухою».

Можливо, саме цей прикрий інцидент пришвидшив розв'язок справи. Аби не втратити контролю над ситуацією, «органи» розпочали таємні арешти підпільників, спочатку членів ЦУПКОМУ, а згодом УВО. «Внаслідок вимушеної поспішної ліквідації, – повідомляли вони, – довелося обмежитися зняттям верхівки організації, не зачепивши периферії, яка ліквідується в порядку переформування Школи червоних старшин спеціальною комісією».

У результаті швидких дій заарештовано 13 співробітників школи, 11 із них – офіцери. Антон Решетуха та Терентій Шостак затримані 30 червня 1921 року під час лекції у штабі Київського військового округу. Обидва зізналися в членстві в УВО і дали розгорнуті свідчення про підготовку повстання. Натомість раніше заарештований Іван Андрух визнав лише належність до ЦУПКОМУ і заявив слідчим, що після зустрічі за кордоном із керівниками УНР розчарувався в можливості повстання, тому почав відходити від підпільної роботи.

Група членів УВО. Івано-Франківська область, 1920-і рр.

Євдокимов, який від імені керівництва ВУЧК здійснював нагляд за справою, залишився незадоволеним. «На мою думку, – заявляв він, – ліквідація УВО не повинна завершитися арештом 13 осіб у той час, як ви цілком конкретно

вказували на причетність до УВО майже двох рот... Центр, як у нас, так і в Москві, виявляє великий інтерес до справи, тому необхідні вичерпні відомості в терміновому порядку».

У відповідь київські чекісти повідомляли про розроблену систему фільтрації курсантів та співробітників Школи червоних старшин, яка мала виявити учасників підпілля. Проте вони не в силах були приховати найбільшого провалу операції – арешту уник керівник УВО Осип Думін. Афішувати невдачу чекісти не збиралися, тож залишилося лише опублікувати в місцевій газеті коротке оголошення: «Солом'янський партком оголошує дезертиром члена КП(б)У, курсанта [насправді викладача – В. В.] Школи червоних старшин Думіна Осипа, тимчасове посвідчення № 2295».

Інших затриманих членів підпілля, зокрема Івана Андруха, Антона Решетуку, Терентія Шостака, 28 серпня засудили до розстрілу. Думін же повернувся в Галичину і приєднався до місцевої УВО. Його досвід виявився дуже корисним для підпільників, тому незабаром він очолив референтуру розвідки організації.

Від УВО до ОУН

У липні 1921 року з Відня до Львова прибув Євген Коновалець. Це відбулося незабаром після розгрому УВО в Києві. Можливо, саме ця подія стала причиною того, що колишній командир корпусу Січових стрільців переїхав до столиці Галичини.

Утім, Коновалець і далі не полишав спроб розбудувати підпілля на Наддніпрянщині. Так, восени 1921 року для відродження місцевої мережі сюди відправлено емісара УВО полковника Івана Рогульського. Тим часом у Галичині вже діяла організація, створена соратниками Коновальця Ярославом Чижем, Василем Кучабським та Михайлом Матчаком.

Головною метою підпільників була боротьба проти польських окупаційних структур краю. Після поразки українців у польсько-українській війні 1918–1919 років остаточне вирішення долі Галичини на міжнародному рівні відкладалося на майбутнє. Тому завершення фронтових дій не принесло миру на цю землю – кожна зі сторін конфлікту далі намагалася утвердити власне право на територію.

Полякам це давалося легше – вони спиралися на державний апарат, силові структури та міжнародне визнання їхньої країни. Українці Галичини могли лише чинити підпільний спротив та спробувати змінити ситуацію на міжнародному рівні активною дипломатичною діяльністю уряду Західноукраїнської Народної Республіки. Тому співпраця між керівництвом ЗУНР, яке перебувало на еміграції, та командуванням УВО, що розбудовувала структуру безпосередньо в Галичині, була закономірною та взаємовигідною. Однак вона суперечила ідейно-політичним переконанням Євгена Коновальця.

Він і надалі вважав: метою має бути створення незалежної соборної України, а не лише її західної частини. Крім того, сама особа колишнього командира Січових стрільців, якого вважали «петлюрівцем», викликала несприйняття в багатьох галицьких політиків, що засуджували союз Петлюри з Пілсудським.

Тому перші кілька місяців у Львові Коновалець перебував поза політичними процесами і не мав впливу на мережу УВО. Тут саме готувався перший гучний теракт підпільників проти керівника польської держави Юзефа Пілсудського. Замах 26 вересня 1921 року у Львові був невдалим: польський очільник не постраждав, а виконавця атентату Степана Федака затримала поліція. Згодом почалися арешти інших членів УВО, і лідери українського підпілля опинилися за ґратами.

Полковник Євген Коновалець, командант УВО, засновник ОУН

Замість того, щоб поставити крапку на існуванні організації, цей провал фактично посприяв її становленню. «Арешт Федака і виявлення сітки змовників на якийсь час паралізувало діяльність УВО, – читаємо в документі польської поліції з 1935 року. – Одночасно на чолі конспіративного руху став новоприбулий до краю полковник Євген Коновалець, колишній командувач Січових стрільців на Україні. Коновалець, попри нехіть Петрушевича, зміг швидко здобути довіру колишніх військовиків Галицької армії і завдяки одруженню з дочкою адвоката Федака отримати доступ до політичних кіл. Підвищений до посади головного команданта УВО, Коновалець перетворив Організацію за зразком військових формацій з одноосібним ієрархічним керівництвом округ і відділів».

Про визначальну роль свого колишнього командира у становленні УВО розповідав НКВД на слідстві Михайло Курах, старшина корпусу Січових стрільців: «Після приїзду Коновальця до міста Львова розпочалася підготовка до створення єдиної націоналістичної організації, яка мала би об'єднати націоналістичні кадри, формації колишніх Січових стрільців, Галицької армії, есерів, радикалів та інших, організувати роботу націоналістичних збройних сил і перекидання їх на Радянську Україну з таким розрахунком, що на території України вдасться на момент перекидання збройних сил підняти повстання. Таку організацію Коновалець створив, і вона отримала назву – Українська військова організація (УВО)». Отже, саме Євген Коновалець наприкінці 1921 року завершив формування єдиної структури з різних підпільних військових груп.

Це сталося дуже вчасно, адже невдача Другого зимового походу в листопаді 1921 року означала завершення цілого етапу визвольного руху, який починався обнадійливої весни 1917 року. Новий період передбачав інші форми боротьби, і саме Коновалець став одним із небагатьох політиків,

котрий це зрозумів та зумів відгукнутися на новий виклик часу. Тому й вийшов на провідну роль в українському визвольному русі 1920-1930-х років.

Засновники ОУН. Конгрес українських націоналістів. Відень, 1929 р. Зліва направо: перший ряд – Юліан Вассиян, Дмитро Андрієвський, Микола Капустянський, Євген Коновалець, Микола Сціборський, Яків Моралевич, Володимир Мартинець, Микола Вікул; другий ряд – Іван Малько, Осип Бойдуник, Максим Загривний, Євген Зиблікевич, Петро Кожевників, Дмитро Демчук, Леонід Костарів, Олесь Бабій, Ріко Ярій, Михайло Антоненко, Зенон Пеленський; третій ряд – Юрій Руденко, Ярослав Барановський, Степан Охримович, Степан Ленкавський, Андрій Федина, Ярослав Герасимович, Теофіл Пасічник-Тарновський, Олександр Згорлякевич

Восени 1922 року УВО організувала масштабну саботажну акцію, щоб продемонструвати нездатність поляків контролювати окуповані території. Дії підпільників отримали серйозний міжнародний резонанс – світові медіа писали про західноукраїнські терени як про «східноєвропейську Ірландію». І справді, боротьба ірландців, їхня перемога в повстанській війні з англійцями і відновлення незалежності надихали українських підпільників. Проте їм судилося інше – тривале, здавалося б, безперспективне протистояння, у якому вони могли зіпертися лише на власні сили.

Наслідком придушення саботажної акції стали масові арешти українських підпільників. Керівник УВО уник затримання, але змушений був залишити Львів. Наступного року українці зазнали ще одного удару – окупацію західноукраїнських земель Польщею визнали на міжнародному рівні. Але УВО продовжувала боротьбу.

Оскільки на початку основу організації становили військовики, які не особливо розбиралися в політичних ідеологіях та програмах, вона фактично не мала власної ідейної платформи й об'єднувала людей різних політичних орієнтацій. Бажання боротися за незалежну Україну вважалося достатнім критерієм для означення «свого».

Саме молодь поступово стала не лише основою членства ОУН, але й перебрала на себе керівництво організацією. Група членів ОУН, 1930-і рр.

Але в той час український національний рух уже був достатньо політизований, представлений різними політичними партіями та течіями. Процес цей не оминув і УВО. Частина підпільників підтримувала еміграційний уряд ЗУНР на чолі з Євгеном Петрушевичем, який головною метою бачив спротив польській окупації і вважав за можливе опертися в цій

боротьбі навіть на радянську допомогу. Категоричним противником цього виступив Євген Коновалець.

Криза завершилася відходом від УВО частини підпільників на чолі з її колишнім керівником у Києві Осипом Думіним, які створили Західноукраїнську народну революційну організацію. Нова структура не особливо проявила себе і незабаром зникла з історичної арени. Натомість УВО активізувала діяльність, зокрема завдяки залученню молодих людей, що не мали військового досвіду. Роман Шухевич, Степан Бандера, Ярослав Стецько та сотні інших, що за першими визвольними змаганнями спостерігали зацікавленими дитячими очима, саме через УВО перейняли естафету боротьби.

Офіціоз ОУН «Розбудова нації», видавався з 1928 р.

Представники старшого покоління по-різному ставилися до новоприєднаних членів – «зелені», «не нюхали пороху». Тому ставка Євгена Коновальця на молодь стала вирішальною. Саме завдяки цьому наприкінці 1920-х відбулася трансформація підпільної військової організації у військово-політичну Організацію українських націоналістів, де саме молодь перебирає керівну роль. На відміну від УВО, ОУН опиралася на націоналістичну ідеологію, на базі якої почала формувати власну політичну програму. Поруч зі збройною боротьбою нова організація проводила активну інформаційну війну проти окупанта.

Програмові засади ОУН з часом еволюціонували та зазнали змін, проте незмінною залишалася теза про боротьбу за Українську самостійну соборну державу, сформульована Коновальцем ще в 1918-му. Врешті за реалізацію цієї ідеї він заплатив життям. Останньою в житті полковника була зустріч 23 травня 1938 року з «представником націоналістичного підпілля в УРСР» – агентом НКВД Павлом Судоплатовим.

Пастка для отамана

Розгром Всеукраїнського повстанського комітету (ЦУПКОМу) улітку 1921 року не став вирішальним у придушенні антирадянського руху в Україні. Це прекрасно розуміли чекісти, які продовжували активну роботу з виявлення та ліквідації окремих повстанських загонів і підпільних організацій. Це також усвідомлювало і керівництво УНР в еміграції, готуючи рейд української армії на контрольовану більшовиками територію, щоб об'єднати військо з місцевими повстанськими силами.

Проте підготовка явно затяглася – перенесене з травня на період жнив повстання знову відклали. Врешті відчайдушний рейд загонів Української повстанської армії (саме тоді ця назва вперше прозвучала в українській

історії) на чолі з генерал-хорунжим Юрієм Тютюнником відбувся аж наприкінці листопада 1921 року. Тоді, коли вже годі було сподіватися на підтримку розбитих чекістами повстанських загонів, а погодні умови не сприяли розгортанню діяльності повстанців.

Тому Другий зимовий похід Армії УНР став завершальним, але не переможним акордом боротьби за незалежність України, розпочатої кілька років тому, у 1917 році. Його учасники, зокрема 359 із них, розстріляних більшовиками під Базаром, поповнили пантеон загиблих за свободу, а сам рейд став героїчною та трагічною сторінкою нашої історії.

І наприкінці 1921 року серед учасників подій, і тепер серед істориків обговорювалися й обговорюються причини поразки. Одна з них – незгода і суперництво між керівниками українського руху Симоном Петлюрою та Юрієм Тютюнником. Люди, яким судилося стати на чолі визвольного руху, були надто різними, і, на жаль, не намагалися доповнювати один одного. Першому бракувало рішучості – він надто узалежнював початок повстання від рішення своїх союзників поляків і фактично не скористався готовністю отаманських загонів на теренах України. Другий, навпаки, був схильний до непродуманих, часом авантюрних кроків.

Юрко Тютюнник, який нещадно критикував Петлюру за повільну підготовку операції, врешті розпочав її, не підготувавшись. Воякам бракувало не лише зброї та набоїв, а навіть взуття і верхнього одягу. В умовах наближення зими найбільш раціональним було б відкласти рейд, але це означало поступитися в гарячій суперечці, що було невластивим для Тютюнника. Попри вкрай несприятливі обставини, він був упевнений у власній перемозі, яка мала зробити саме його «українським Бонапартом». Завзяття, впевненість у собі, віра у нього інших завжди допомагали Юркові долати непереборні перешкоди. Так було раніше, так мало би бути й надалі.

Отаман Юрій Тютюнник, 1919 р.

Щаслива зірка Тютюнника не раз рятувала його, здавалося б, у цілком безвихідних ситуаціях. Він вижив у м'ясорубці Першої світової, незважаючи на два поранення, у тому числі важке в голову. У 1917 році стає активним учасником революції та творцем української армії, згодом – одним із керівників Вільного козацтва, в лавах якого на початку 1918 року розгорнув діяльну антибільшовицьку боротьбу.

З приходом до влади гетьмана Скоропадського Тютюнник продовжує воювати проти нього та його німецьких союзників. За це отамана заарештували і засудили до смертної кари, яка, проте, не була виконана – Юрко переагітував своїх охоронців, які приєдналися до антигетьманського повстання, очоленого Директорією. У спогадах сучасників він неодноразово постає як блискучий оратор, здатний опанувати натовп.

На початку 1919 року Юрко Тютюнник на чолі повстанського відділу об'єднується із загонами Матвія Григор'єва і йде на боці Червоної армії проти військ Антанти, Денікіна та... Директорії. Під час боїв потрапляє в полон, знову смертний вирок і знову щасливий порятунок, якому знову він завдячував своєму красномовству.

Через кілька місяців загін Тютюнника об'єднується з військами УНР, і Юрко продовжує війну з більшовиками. Залишається живим, незважаючи на страшний урожай смерті, яка тифом скосила тисячі вояків української армії у другій половині 1919 року.

З кінця цього року до травня наступного Юрко Тютюнник на чолі Київської дивізії бере участь у Першому зимовому поході. Під час боїв він у лавах кавалерії, на передньому краю атаки, вів за собою на смерть, яка, проте, не чіпала його самого. Ось як згадували про нього учасники операції: «Твое життя, повне великої моральної сили ество в найбільшій мірі одушевило історичний похід армії УНР в запілля ворога, коли ім'я отамана Юрка Тютюнника стало синонімом непереможного лицарського духу, коли воно промовлялося ворогами зі страхом і пошаною, а в серцях народу будило надії на визволення, на остаточну перемогу».

Наказ головного отамана військ УНР Симона Петлюри та начальника штабу Юрія Тютюнника повстанським військам про стримування стихійних виступів і підготовку загальнонаціонального повстання, 1921 р.

Удача не мала відвернутися від нього і в листопаді 1921 року. Частково вона й не підвела – попри загальну катастрофу операції, загибель багатьох її учасників, Тютюннику вдалося вибратися живим із пастки.

Напевно, саме ці посмішки Фортуни посилювали впевненість Юрка у власній невразливості і штовхали на авантюрні кроки. Тому й не дуже вагався, коли влітку 1923 року на нього вийшли представники підпільної Вищої військової ради і запропонували повернутися в Україну для продовження повстанської боротьби. Повідомлення про діяльність організації, учасники якої чекають, що їх очолить легендарний отаман, затьмарило очі Тютюннику. Крім того, давалося взнаки нудне еміграційне життя серед чвар та суперечок.

17 червня отаман переходить кордон на територію УРСР і у прикордонному селі Вихватнівці потрапляє до рук чекістів. Саме вони виходили на Юрка як «представники українського підпілля» і повністю контролювали операцію.

Лише в останній момент перед арештом інтуїція змусила Тютюнника засумніватися у доцільності свого вчинку. Перш ніж сісти у човен, який мав відвести його до радянської України, він відвів убік Петра Стахіва, «представника» Вищої військової ради, колись свого вірного товариша, а на той момент вже агента ГПУ. «Я, Петре, вас знаю, і ви мене знаєте, – передає слова отамана чекістський документ, – один одного ми не будемо підводити. Чи ВВР не фікція?» Відповідь агента його переконала: «Цього, пане генерале, не може бути. Я їх усіх знаю, і люди, які зі мною, мені чудово відомі. Ви ж, знаючи мене, можете покластися на мене і на моїх справжніх козаків». Через кілька хвилин на іншому березі Дністра «справжні козаки» накиннулися на Тютюнника, роззброїли і зв'язали його.

Захоплення легендарного повстанського отамана, керівника Партизансько-повстанського штабу генерал-хорунжого Юрія Тютюнника стало величезним успіхом для більшовиків і чудовим шансом продовжити боротьбу з діячими визвольного руху як в Україні, так і на еміграції. «Тютюнник нами секретно заарештований, – читаємо в документі ГПУ, – тут у нас про це знає обмежене коло співробітників. Необхідно це тримати в цілковитій таємниці, і, якщо з'являтимуться чутки, що він заарештований, всіляко намагатися їх спростовувати».

Повідомлення ГПУ про таємне затримання Юрія Тютюнника, 1923 р.

Головними завданнями операції з використанням пійманого отамана було приведення в СРСР інших діячів українського визвольного руху, а також компрометація тих, які продовжували роботу в еміграції, передусім головного отамана Симона Петлюри. «Цей план, – читаємо у вказівках одному з учасників операції, – затверджений товаришем Балицьким [тодішній керівник ГПУ УРСР. – В. В.] і погоджений із ЦК партії... Цій справі надається колосальне значення в ділянці ліквідації бойової еміграції і тиску на польський уряд».

Очевидно, Тютюнник невинно був обраний чекістами. Вони уважно вивчали, знали його авантюрний характер та складні стосунки з Петлюрою. Бажання звести рахунки із колишнім керівником справді відіграло важливу роль у згоді Юрка взяти участь у більшовицькій грі.

Хоча в автобіографії, написаній для чекістів незабаром після затримання, він говорить про інші мотиви: «Коротке, хоч вимушене моє перебування на території Радянської України, поки що поверхневе ознайомлення з радянською пресою з національного питання, з практичними кроками, вживаними радянською владою для забезпечення вільного розвитку колишніх поневолених націй, а також особисте знайомство з деякими відомими представниками радянської влади докорінно похитнуло мої переконання в антиукраїнській природі радянської влади в Україні... Врахувавши всі обставини в даний момент і беручи до уваги всі наслідки на майбутнє, я вирішив віддати себе в розпорядження Українського Радянського Уряду».

Юрко Тютюнник у ролі Юрка Тютюнника

Влітку – восени 1923 року на Захід починають приходити листи за підписом Юрія Тютюнника, який повідомляв товаришів на еміграції про свою активну діяльність у рамках підпільної «Вищої військової ради».

В одному з таких листів, адресованих полковнику Дзіковському, читаємо: «Зараз працюю в Україні. Працювати можна. Працюю в організації Всеукраїнська військова рада, яка ставить собі за мету об'єднання всіх українських земель в єдину Українську державу. З моменту створення Союзу Радянських Республік, в який входить Україна, багато чого змінилося в практичній політиці і повернулося на нашу користь. Писати багато вважаю зайвим, зі сказаного ви самі зрозумієте, що доцільність боротьби проти СРСР (в той же час проти України) в даний час відпала. ВВР пустила великі коріння в Україні, як у масах, так і в різних прошарках, а тому може багато що зробити. Не виключена можливість примирення з більшовиками».

Лист, очевидно, писався під диктовку чекістів, проте цілком можливо, що Тютюнник бодай частково вірив у те, що писав, адже на той момент вже практично не було можливостей проводити успішну збройну антирадянську боротьбу. З іншого боку, влада для утримання свого контролю над територією змушена була піти на серйозні поступки в економічній та національній політиці, які призвели до національного відродження в Україні.

Натомість не доводиться сумніватися в щирості його слів з іншого листа на еміграцію: «Тепер про Петлюрівщину. Тут треба діяти швидко, рішуче, твердо. Треба добити Петлюру морально». Схоже, для полоненого отамана не було гірших ворогів, ніж колишній соратник у боротьбі. Часом він ніби не помічав, як завдяки цьому засліпленню ставав інструментом чекістських провокацій.

Юрій Тютюнник у ролі отамана Тютюнника у фільмі «ПКП», 1926 р.

З приводу листа Тютюнника до генерала Удовиченка, у якому він закликає свого товариша, котрий діяв на еміграції, «раз і назавжди порвати з Петлюрівщиною», чекісти писали: «З Удовиченком наша мета така – розсварити його з Петлюрою, зіпхнути Петлюру, і тоді перетягти його на наш бік». З іншого звіту дізнаємося, що лист від ВВР за підписом Тютюнника був переданий Удовиченку через зв'язок псевдопідпільників у польському посольстві в Харкові. Таким чином чекісти «вирішили створити деяку популярність Удовиченка в очах польського уряду, створюючи враження, що наша організація (ВВР) більше симпатизує йому, а не Петлюрі».

В узагальненому документі «Огляд оперативної розробки, проведеної органами ЧК – ГПУ у 1921–1923 роках. Вивід з-за кордону і захоплення ватажка закордонного націоналістичного центру генерала Тютюнника» чекісти із задоволенням підсумовували результати використання полоненого: «Листи Тютюнника за кордон внесли дезорганізацію в лави контрреволюції за кордоном і підірвали авторитет ватажків націоналістичних закордонних центрів... Під впливом цих листів припинили свою боротьбу проти радянської влади і повернулися з еміграції деякі відомі українські буржуазні націоналісти (Бондаренко, Очеретько, Добротворський та інші), а також склали свою зброю озброєні банди на території України, отамани яких дізналися про перехід Тютюнника на бік більшовиків».

Проте в цілому більшовицькі інтриги і просування «підпільної організації ВВР» були, напевно, не надто успішними. Тому через кілька місяців радянська влада відкрила правду про перебування Юрка Тютюнника в її руках, намагаючись надати цьому відкриттю максимального пропагандистського ефекту. Сенсаційну новину про легендарного отамана, який перейшов на радянський бік, публікували газети, що спеціально поширювалися за кордоном у середовищі українських політичних та військових діячів.

1924 року в Харкові в офіційному державному видавництві друкується підписаний колишнім отаманом памфлет «З поляками проти Вкраїни», головна мета якого – дискредитація української політичної еміграції.

Фото з кримінальної справи Юрія Тютюнника, 1929 р.

Це була не перша книга Тютюнника – за рік перед полоненням він видав цікаві спогади «Революційна стихія» та «Зимовий похід 1919–1920 років», у яких описав свою завзяту антибільшовицьку боротьбу. Літературну діяльність він продовжував і в наступні роки перебування в УРСР: під псевдонімом «Г. Юртик» з'являються кіносценарії. Зрештою, як свідчить заповнена ним у 1929 році анкета, він сам вважав себе літератором.

1926 року Юрко Тютюнник проявив ще одну грань свого творчого характеру, знявшись у кіно. У фільмі «ПКП» («Піلسудський купив Петлюру») він зіграв... отамана Юрка Тютюнника. Цей епізод чи не найкраще ілюструє, на який гротеск перетворилося життя колишнього повстанця, що змушений був відмовитися від свого минулого і стати карикатурою на самого себе.

Обкладинка кримінальної справи Юрія Тютюнника, 1929 р.

Інший штрих до цієї ж картини абсурду – викладання тактики партизанської війни в Харківській школі Червоних старшин. Юрко Тютюнник, завзятий ворог комуністичної влади, розповідав про свої подвиги тим, проти кого вони були спрямовані, навчав воювати та перемогти тих, кого ще кілька років тому намагався знищити. На жаль, ні документи, ні мемуари не здатні відповісти на питання, що відчував у ці дні колишній «батько-отаман». Навряд чи це було щире захоплення собою, радше сарказм і жорстока самоіронія. «Даю лекції бандитизму», – так розказував він знайомим про свою викладацьку діяльність.

Можливо, за цим сарказмом приховувалися не лише душевні муки, але й терпляче очікування, що незабаром все може змінитися, треба лише зачекати слушної нагоди. Юрко далі вірив у свою щасливу долю, яка дасть змогу знову перехитрити ворогів. Ці припущення підтверджуються його словами: «Сучасний період я вважаю за період наростання національних сил... Займаючи позицію вичікування, наростаючі національні сили організаційно не оформлюються, бо всяка організаційна робота може бути тільки в підпіллі, а на існування підпілля влада мусить відповідно реагувати».

Цитовані твердження взяті з протоколу допиту Юрка Тютюнника від 12 лютого 1929 року. Заарештований цього дня, він, схоже, не збирався більше приховувати своїх антирадянських поглядів.

«Практична політика Радянської влади, – заявляв він під час слідства, – сприяє розвитку української національної культури [нагадаємо, ідеться про період “українізації”, згортання якої почалося якраз у 1929 році. – В. В.], але інтереси нації не обмежуються національним розвитком... Незалежна Українська держава може бути тільки буржуазною, бо радянська концепція усуває принцип незалежної держави. Керівна роль повинна належати селянству... Коротко формулюючи мою політичну платформу, повинен сказати:

- 1) пригноблена нація, визволяючись, перш за все мусить встановити національну диктатуру;
- 2) оскільки на Україні більшістю національною є селянство, йому як класу належить керівна роль у державі».

Вірш Юрка Тютюнника, написаний у тюремній камері у Харкові 28 лютого 1929 р.

Радянське керівництво на чолі зі Сталіним у Кремлі дійшло схожих висновків щодо українського селянства та його можливої ролі у відродженні України. Тому для того, аби остаточно зламати український національний опір, саме тоді, у 1929 році, більшовики розпочали справжню війну з

селянами – спочатку через так зване розкуркулення, а згодом, у 1932–1933 роках, – через Голодомор.

Відверті антирадянські погляди Юрка Тютюнника стали однією з причин його арешту в лютому 1929 року. Іншою стало звинувачення, що він не розкрив перед чекістами підпільної мережі в Україні, яка створювалася ним ще до арешту в 1923 році. «У 1928 році, – повідомляє “Огляд оперативної розробки”, – до чекістів надходить інформація про те, що Тютюнник, мешкаючи в Україні, починає відновлювати зв’язок із своїми колишніми однодумцями і намагається відновити контрреволюційну діяльність». Скільки правди в цьому другому обвинуваченні, чи справді існувала ще якась підпільна мережа і чи підтримував Юрко з нею контакти, чи слідчі лише «шили» йому цю справу, зараз сказати важко. Матеріали кримінальної справи не дають чіткої відповіді на ці питання. В обвинувальному висновку, зокрема, зазначається про ліквідацію Могилівським ГПУ однієї з груп, яка нібито належала до цієї мережі і готувала вибухи у Жмеринці.

Тютюннику також інкримінують зв’язки з колишніми товаришами в антирадянській боротьбі, зокрема Головком-Левицьким, який переховувався від радянської влади, а також тими, котрі перебували в концентраційних таборах. «У 1929 році, – читаємо у справі, – заарештовано сподвижника Тютюнника Янковського і отримано ряд даних про те, що в Україні переховуються не тільки окремі особи, а навіть групи, послані свого часу Тютюнником для повстанської роботи, наприклад, група полковника Гамзи і нині розшукувана ГПУ».

Виписка з протоколу колегії ОГПУ з вироком Юрію Тютюннику, 3 грудня 1929 р.

Юрко не заперечував контактів із колишніми соратниками, але стверджував, що, навпаки, говорив із ними про неможливість збройного опору радянській владі в цей період. Щодо звинувачень у приховуванні контактів, гордо відповів: «Повідомлення ГПУ про будь-кого – це проти моєї моралі». Жодної додаткової інформації про підпілля слідчі, які проводили допити протягом кількох тижнів, більше не отримали. Чи це було приховування правди, чи Тютюнник і справді не мав чого сказати, бо не існувало якогось підпілля, з яким він був пов’язаний? Знову питання, на які принаймні зараз годі відповісти.

У березні 1929 року заарештованого переводять до Москви. Це дає підстави припустити, що чекісти намагалися використати Тютюнника у своїх нових кривавих іграх. Адже саме тоді готувалася масштабна операція проти діячів української культури та науки, яка стала відомою навесні наступного, 1930-го, року під час так званого процесу «Спілки визволення України». За цієї справою згодом пішли інші – «Українського національного комітету», «Української військової організації», суть яких зводилася до того, що чекістами «викривалася» якась антирадянська підпільна організація, за «участь» в якій потім заарештовували незручних для радянської влади осіб.

Таким чином згорталася «українізація» і починалося знищення всього національного в Україні.

Можливо, колишньому отаману, котрий свого часу справді намагався розбудувати антирадянське підпілля, пропонувалася роль одного з викривачів цих «організацій». Його свідчення могли би стати ключовими доказами. Проте цього разу чекісти прорахувалися, і зламаний ними одного разу повстанець відмовився грати придуману для нього роль. Напевно, ролі в «ПКП» було для нього досить. В Тютюннику знову прокинувся гордий отаман, готовий до кінця боротися за свою мету. 28 лютого 1929 року, перебуваючи у в'язниці, він написав короткого, але промовистого вірша:

Хіба ж можна засипати море?
Хоч би й гору кісток навернуть?
Не злякають ніякі нас гони, –
До мети пробиваємо путь!

Огляд оперативної розробки Юрія Тютюнника, виданий у 1967 р. Вищою школою КГБ імені Ф. Дзержинського. Використовувався як підручник для майбутніх чекістів

Отже, про співпрацю тепер не могло бути й мови. Зважаючи на це, колегія ОГПУ 3 грудня 1929 року винесла вирок про розстріл Юрія Тютюнника, третій за його життя. Протокол рішення містив цікаву приписку: «Вирок не виконувати до особливого розпорядження». Влада давала час отямитися.

Розпорядження Юрко чекав у камері смертників десять місяців. Про що він думав тоді? Як очікував смерті? Можливо, шкодував, що цього не сталося раніше, у 1923-му, і йому не довелося б перейти через роки приниження і самозаперечення? Можливо, проклинав свою щасливу зірку, яка дозволила вибратися живим у 1921-му і не дала полягти «батьком-отаманом» біля своїх побратимів-героїв під Базаром? На жаль, відповіді на ці питання не знайдемо в документах. Натомість маємо лише суху інформацію про те, що «вирок виконаний 20.10.1930».

Постріл чекіста того дня поставив крапку в житті дуже неоднозначної людини – повстанського отамана і викладача школи Червоних старшин, автора героїчних спогадів «Револьюційна стихія» і крикливого пасквіля «З поляками проти Вкраїни», легенди визвольної боротьби 1917–1921 років та її карикатури у фільмі «ПКП», зломленого полоненого 1923-го та незламного в'язня 1929-го. Здається, що тоді не стало кількох людей, які мали би бути заклятими ворогами. Насправді у вічність відійшов Юрко Тютюнник.

Олександра Радченко – репресована за пам'ять

Комуністична влада на більшості українських територій закріпилася після падіння Української Народної Республіки в 1921 році. Серед її активістів було чимало українців, але становлення режиму стало можливим лише завдяки завоюванню України більшовицькою армією та постійній підтримці з Москви. Адже масштабний антикомуністичний опір та численні повстання тривали до середини 1920-х років.

Врешті для утримання контролю над територією комуністи змушені були піти на компроміс із українським національним рухом і почали так звану українізацію – українська мова стала офіційною у владних установах, відкрито українські театри та університети. Сприятливі умови спричинили справжній бум в українській культурі, з'явилася ціла генерація письменників, поетів, художників, театральних та кінорежисерів. Оголошена комуністами «нова економічна політика» дозволила селянам відчути себе власниками землі та розвинути власні господарства. Але вже через десять років на село прийде вбивчий голод, а письменники та митці стануть Розстріляним відродженням.

Учителька Олександра Радченко

Більшовики розуміли: економічні та культурні поступки бунтуючим українцям можуть бути лише тимчасовими, і вже в кінці 1920-х, після остаточного утвердження Сталіна біля керма влади, розпочато масштабний наступ проти всього українського. Цю атаку всесвітньовідомий юрист Рафаель Лемкін, автор терміну «геноцид», назвав «радянським геноцидом українців». Складовими геноциду були репресії (розстріли та ув'язнення) діячів культури, ліквідація національної церкви. Врешті, створення умов, які призвели до масової смерті українських селян – головних носіїв національної ідентичності, що стало найбільшим злочином радянського комуністичного режиму. Штучно організований голод протягом 1932–1933 років забрав життя мільйонів (за різними підрахунками, від 4 до 7) життів. Цей злочин увійшов в українську та світову історію під назвою Голодомор.

Озброєний охоронець біля комори з зерном, село Вільшани Харківської області

На початку 1930-х років колективізація українських сіл завершилася, і їхні мешканці, примусово загнані до колгоспів, стали цілком залежними від влади. Масовими репресіями та депортаціями комуністи зуміли ліквідувати прошарок заможних і незалежних власників на селі – «куркулів», тих, які могли становити основу національного руху. Але й після цього в Україні періодично спалахували місцеві антирадянські повстання. Для того, аби остаточно придушити рух опору, влада вирішила покарати непокірних селян голодом.

Спочатку було встановлено непомірно високі норми заготівлі зерна, а їх очікуване невиконання оголошено саботажем і спротивом владі. Після цього почалися насильницькі реквізиції, на села відправлено спеціальні «буксирні» бригади, що конфісковували все виявлене у селян зерно. Влада жорстоко карала за будь-які спроби приховати хліб, який оголошувався державною власністю.

У серпні 1932 року прийнято спеціальну постанову, названу в народі «законом про п'ять колосків», яка передбачала багатолітнє ув'язнення або навіть розстріл за те, що трактувалося як «розкрадання соціалістичної власності». Насправді мова йшла про спроби зберегти для себе бодай залишки їжі чи віднайти рештки зерна на полях після збору врожаю. Ще одним інструментом вбивства селян стало запровадження так званих натуральних штрафів: у родин, які не виконали запланованих норм здачі зерна, як покарання вилучалася вся їжа. Відповідальність за «саботаж» покладалася також на цілі села, які заносилися на «чорну дошку», – такі населені пункти повністю ізолювалися від решти світу, а довозення туди будь-яких товарів чи харчів припинялося. Зрештою, вся територія України перетворилася у своєрідне «голодне гетто», адже її кордони було оточено військами, які не давали голодуючим тікати.

Місце масового поховання жертв Голодомору

Позбавлені будь-якої їжі та можливостей залишити уражені голодом терени, люди масово помирали. Гинули цілі сім'ї, вимирали цілі села, людей не встигали хоронити в могилах, тому закопували неподалік поселень у великих ямах. Іноді ховали навіть ще живих: ті, хто збирав тіла, самі були настільки ослаблені, що не могли приходити двічі.

Страшна трагедія – смерть мільйонів – приховувалася від світу. Про неї не можна було говорити і в Україні. Цензуровані газети писали про значні успіхи радянської влади, а будь-яка інформація про голод трактувалася як антидержавна пропаганда і суворо каралася.

Дехто з постраждалих від голоду був певен: біда є наслідком злочинних дій місцевої влади, і варто лише повідомити центральне керівництво, аби беззаконня припинилося. Люди писали листи на ім'я Сталіна, «відкриваючи вождю народів очі» на жахи голоду. Авторів таких листів влада уважно вислуховувала, а потім... заарештовувала.

Тим не менше люди, які переживали Голодомор, намагалися зберегти пам'ять про нього, передати її нащадкам. Одним із мільйонів свідків вбивства голодом була Олександра Радченко, яка в той час працювала вчителем на Харківщині. Як службовець, вона мала певне харчове забезпечення, яке допомогло їй вижити та врятувати від голодної смерті своїх дітей. Проте отримуваний від держави «пайок» не міг відгородити її від довколишніх жахів. Можливо, тому, що як учителька змушена була кожного дня дивитися в голодні очі учнів, адже не могла не помічати, як їх ставало дедалі менше. Вона усвідомлювала: будь-яка спроба поширити інформацію про те, що робиться в Україні, означатиме для неї ув'язнення, а отже, і смерть для її дітей, залишених напризволяще. Олександра Радченко знала, на який ризик іде, навіть довіряючи правду про побачене лише своєму щоденнику, розуміла, що її очікуватиме у випадку виявлення записів. Але стриматися від цього не могла, тому й писала:

«5 квітня 1932 року, вівторок. Голод, штучно створений голод, набуває жахливого характеру. Навіщо забирають до зернини хліб – нікому не зрозуміло, і тепер, коли вже бачать результат такого забирання, все-таки продовжують вимагати хліба для посіву... А діти голодують замучені, худі, мордовані глистами, тому що ідять одні лиш буряки, та й ті от-от закінчатся, а до врожаю ще чотири місяці. Що буде?

6 квітня 1932 року, середа. Іноді мене охоплює така нестримна злість, що починаю хворіти. Читаю про "радянські темпи" (газета "Правда"), про відкриття першої в Європі домни, про завершення греблі в Дніпробуді і багато іншого. Все це добре, але навіщо ці темпи при розпухлих від голоду дітях та людях. Взагалі голод починає лютувати і несе з собою усі біди, які лише можна уявити. Злочинність розвивається з якоюсь особливою швидкістю... Мучать думки про розпухлих від голоду селянських дітей, і злість зростає...

2 червня 1932 року, четвер. Як важко жити, до відчаю важко. Взагалі надзвичайний час, небачений в історії. Всі страждають від недоїдання або голоду, та й взагалі від напівжебрацького життя. До того ж безликість страшна, гнітюча.

Дівчинка – жертва голоду. Харків, 1933 р.

20 листопада 1932 року, неділя. Діда, що працює у крільчатнику, «пограбували власті», як він доповів. Це означає, що забрали все, що було зі злаків та овочів. Він уже розкуркулений два роки, майже жебрак, хіба що не просить милостиню. Йому 70 років, старій – років 65 і з ними на квартирі їхня дочка-каліка. І ось у них, убогих, забрали все, чим вони могли прожити до лютого.

9 січня 1933 року, понеділок. У Харкові творяться жахи голоду. Крадуть дітей і продають ковбасу з людського м'яса. Заводять обманом дорослих людей (більш повних) під приводом продажу взуття. Навіть у газетах про це писали, заспокоюючи, що вживають заходи, але... діти все зникають.

23 березня 1933 року, четвер... Горя людського в цей день я бачила жахливо багато. З важкими враженнями верталась додому. По дорозі в Зарожне в полі, біля самої дороги, побачили ми старого, обірваного, худого, чобіт на ньому не було. Ймовірно, він упав знеможений і замерз, чи зразу помер, чоботи хтось зняв. Повертаючись, ми знову бачили цього старого, нікому він не потрібен...

Виїжджаючи в Бабку, ми наздогнали хлопчика семи років, мій супутник гукнув, але хлопчик ішов, похитуючись, і ніби не чув, кінь догнав його, я крикнула, хлопчик неохоче звернув з дороги, мене тягнуло подивитися йому в обличчя. І жахливе, страшне, незабутнє враження залишив вираз цього обличчя. Напевно, вираз очей такий буває у людей, коли вони знають, що повинні ось-ось померти і не хочуть смерті. Але це була дитина! Нерви у мене не витримували: "За що? За що діти?". Я плакала тихенько, щоб не бачив мій супутник. Думка, що я не можу нічого зробити, що мільйони дітей гинуть від голоду, що це все стихія, довела мене до відчаю...

Тіла померлих від голоду не встигали прибирати з вулиць. Харківщина, 1933 р.

Кілька днів тому приходив конюх – лице вже опухло, руки опухлі. Каже, що ноги важкі, спокійно приготувався вмерти. "Дітей жаль, – каже. – Вони нічого не розуміють – не винні"».

Олександра Радченко та трое її доньок, наймолодша з яких народилася 1931 року, пережили Голодомор, їх також не зачепила хвиля репресій Великого терору 1937–1938 років. Та на їхню долю випало ще чимало лиха.

У 1940 році сім'я Радченків переїхала в нещодавно приєднану до Радянського Союзу Буковину. Тут їх і застав початок німецько-радянської війни влітку 1941-го. Олександра та її чоловік Василь були заарештовані румунськими військовими, що як союзники Третього Райху окупували цю українську територію. Разом вони кілька тижнів перебували в таборах, доки не були визволені звідти колегами її чоловіка, інженерами лісового господарства. Звільнившись, Василь Радченко продовжив працювати лісником.

Перші дні після зміни влади багато місцевих людей, серед них і Олександра, вірили в «німецьке визволення від комуністів». Тому вона

розповіла про свої записи німецькому чиновнику, який раніше в себе на батьківщині працював кореспондентом. Той запропонував їх видати. Німецька пропаганда неодноразово використовувала інформацію про злочини комуністів (так було з інформацією про масові страти в'язнів влітку 1941 року, про віднайдення поховання польських офіцерів у Катині). Проте записи про Голодомор не потрапили до преси нової влади. А вже незабаром Радченко зрозуміла, що ця нова нічим не краща за попередню. Тому в записах за 1941–1942 роки вона записувала вже про злочини нацистів. У 1943 році жорстока окупаційна політика торкнулася безпосередньо її родини – на примусові роботи до Німеччини вивезено її 17-літню доньку Еліду.

Повернення радянської влади в Україну у 1944 році обернулося ще однією втратою для сім'ї Радченків. Чоловіка Олександри Василя забрали на фронт, причому у штрафні батальйони, адже він «служив окупантам як лісник».

У 1945 році завершилася війна. Ще до того на батьківщину з Німеччини повернулася Еліда, а в серпні й Василь Радченко, нагороджений медаллю «За бойові заслуги». Врешті сім'я Радченків знову була разом.

І саме в цей щасливий момент в їхнє життя знову втрутився тоталітарний режим. 7 липня 1945 року слідчий Кам'янець-Подільського обласного управління НКВД підписав постанову про арешт Радченко Олександри Миколаївни. Під час обшуку в помешканні затриманої виявлено сім зошитів зі щоденниками колишньої учительки за 1926–1943 роки. Саме вони стали головним доказом в обвинуваченні заарештованої в «антирадянській пропаганді та агітації».

Щаслива сім'я Радченків: Олександра з донькою та чоловіком

Обкладинка справи на Олександрю Радченко з Архіву СБУ

Довідка про звільнення з таборів, 1955 р.

Донька Еліда згадувала цей трагічний момент в історії сім'ї: «Мама щоденників ніколи не ховала. Добралися до скриньки, де лежали щоденники. Я п'ять-шість загальних зошитів, які лежали на столі, встигла закинути під подушку. Після арешту мами ми почали їх читати, а там стільки жахів було написано про Голодомор, що ми вирішили, що всю сім'ю розстріляють,

тому ми спалили їх...» Проте й виявлених чекістами зошитів виявилося досить для того, аби засудити вчительку.

Олександра Радченко після повернення із заслання

Слідство тривало майже півроку. На допитах Олександра відразу визнала авторство своїх записів, але цього було замало. Слідчий намагався змусити її визнати нотатки фальшивими, написаними спеціально для компрометації радянської влади. «Слідство було глибоко упередженим, – писала згодом вона у скарзі прокурору. – Мені погрожували багаторічним сидінням під слідством, доки не підпишуть протокол, де вже було написано, що на початку 1930-х років я вела контрреволюційного змісту щоденник. Враження від тюрми, страх і поганий стан здоров'я були причиною підписання протоколів».

Суд відбувся в місті Проскурів 14 грудня 1945 року. У своєму слові Олександра фактично відмовилася від свідчень, записаних у справі, і заявила: «Мета моїх записів – присвятити їх дітям. Я писала, що через 20 років діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм. На Україні в 1930–1933 роках український народ переживав страхіття...»

Звичайно, судді не дослухалися до її слів, тому у звинуваченні йшлося про те, що Олександра Радченко, «будучи вороже налаштованою до радянської влади в період 1930–1933 років, писала щоденник контрреволюційного змісту, в якому засуджувала дії комуністичної партії з організації колгоспів у СРСР та описувала тяжкий матеріальний стан трудящих». Попри абсурдність звинувачення, покарання за нього було дуже реальним та жорстоким – 10 років таборів ГУЛАГу. Уже в таборі колишня учителька продовжувала боротися за своє звільнення, писала скарги та протести, які, втім, не змінили її долі.

Олександра Радченко повернулася в Україну лише в серпні 1955 року, після відбуття повного терміну ув'язнення. З надірваним здоров'ям вона прожила після цього на волі ще лише десять років.

Українці зуміли зберегти пам'ять про страшну трагедію і тепер намагаються розповісти про неї світові. Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Києві

Вдруге радянська влада згадала про неї за кілька тижнів до свого кінця. 23 липня 1991 року Олександрі Радченко посмертно реабілітували, тобто визнали несправедливо засудженою. Тим часом її щоденники (на жаль, не

всі – три зошити було спалено ще під час слідства як такі, що «не мають жодної цінності») і далі зберігалися в архіві КГБ, де про їх існування ніхто не знав. Згодом ці документи разом з іншими успадкувала спецслужба незалежної України. Але до того часу, як вони потрапили до рук істориків, минуло ще десять років.

Тільки в 2001-му ці матеріали разом з іншими, які розповідають про Голодомор, знайшли в архіві. «Я випадково почула по радіо, що можна ознайомитися зі щоденниками Олександри Миколаївни Радченко, які містяться в СБУ, – згадує її донька Еліда. – Я була зворушена, розплакалася. Мама не дарма десять років відсиділа, і її робота не пропала марно. Вона писала правду...».

У 2007 році фрагменти щоденника були опубліковані в книзі «Розсекречена пам'ять». Сьогодні вони стали важливим історичним джерелом для дослідження подій 1930-х років в Україні. Написані небайдужою учителькою щирі слова руйнують збудований комуністичною пропагандою міф про «щасливе радянське життя», розповідають страшну правду про те, що робилося в Україні у 1932–1933 роках.

Тож Олександра Радченко таки виконала свою місію: зберегла і передала нащадкам пам'ять про трагедію Голодомору.

Голодомор. Стирання пам'яті

Інформаційна блокада була важливим інструментом реалізації Голодомору як геноциду в Україні. Потрапляння за кордон інформації про масову голодну смерть людей могло не лише зіпсувати міжнародний імідж Радянського Союзу, котрий саме на початку 1930-х почав активно налагоджувати дипломатичні відносини із державами Заходу, але й вилитися у спроби допомогти голодуючим.

Саме значний міжнародний розголос голоду 1921–1922 років дозволив надати постраждалим суттєву допомогу, що врятувало багатьох від голодної смерті. У 1932–1933 роках це не повинно було повторитися. Приречені Сталінін на смерть через голод мусіли померти. Тож військова облога територій, яка мала за мету не дозволити вирватися із голодоморного гетто, ефективно доповнювалася стіною мовчання, за яку не повинно було проникнути жодне слово правди.

І все ж, у 1932 році з'явилися публікації британських журналістів Гарета Джонса з лондонської «The Times» та Малкольма Маггериджа з «The Guardian», які на свій страх і ризик здійснили подорож українськими селами, щоб розповісти про жахливі сцени побаченого голоду. У відповідь Радянський Союз завдав серйозного інформаційного удару. Як ефективний інструмент використано відомого американського журналіста з газети «The New York Times». Лауреат Пулітцерівської премії 1932 року Волтер Дюранті,

котрий неодноразово бував у СРСР, і, як він сам зізнався в приватних розмовах, достеменно знав про страшний голод, публічно заперечив його і назвав вигадкою.

Сталінське «В СССР голода нет!», озвучене вустами Дюранті, прозвучало переконливо для багатьох західних політиків. Тим паче, що вони хотіли повірити цим словам, аби якомога швидше налагодити «взаємовигідні економічні відносини» з державою, готовою за безцінь продавати відібране у селян зерно й у величезних кількостях закуповувати промислове обладнання.

Радянські органи безпеки пильно стежили за німецьким, італійським та японським консулами, які цікавилися ситуацією в Україні і могли передати інформацію про голод за межі СРСР. Крім того, чекісти вміло проводили «злив» потрібних ім даних. У серпні 1933 року, у супроводі трьох інших французьких політиків, Україну відвідав колишній прем'єр Франції Едуард Ерріо. Цей візит розглядався як важливий крок піар-кампанії, яка мала засвідчити ефективність форсованих сталінських реформ. Тому радянські послідовники графа Потьомкіна працювали не покладаючи рук.

Виписка з інструкцією про затвердження сумнозвісного закону «про три колоски» із факсимільним підписом Й. Сталіна. 16 вересня 1932 р.

Голодомор на вулицях Харкова. Фото з колекції кардинала Теодора Інніцира

Голодомор на вулицях Харкова. Фото з колекції кардинала Теодора Інніцира

Згідно з інформаційними повідомленнями Одеського обласного відділу ГПУ, французькі політики весь час перебували під пильним наглядом чекістів, які визначали їхній маршрут, влаштовували для них зустрічі зі «щасливими

колгоспниками». Селяни розповідали про своє «сите життя»: їм видають на день 15 кг хліба, крім овочів та фруктів, вони мали право на сад, город, рогату худобу, одержуючи для неї корм, гарячу їжу для колгоспників керівництво привозить просто в поле. Для переконання, що жодних труднощів із харчами немає, колгоспники демонстрували «переповнені зерном комори». А на завершення «щасливі українці» подарували французам українські вишивані сорочки та рушники, які, очевидно, мали символізувати, що колгоспники ситі не лише хлібом, але й багаті духовно завдяки своїм національним традиціям. В результаті спецслужба у звітах задоволено констатувала, що пан Ерріо висловлював захоплення побаченням на урочистих прийомах і вносив відповідні нотатки до свого записника. Французькі журналісти відправили у свої редакції репортажі, під якими цілком могли підписатися й самі чекісти.

Одна з фотографій Миколи Боканя, яка стала підставою для звинувачень в антирадянській пропаганді

Жорстка інформаційна блокада довкола страшного голоду тривала й після його завершення. Тепер її головною метою стало приховати величезні масштаби злочину. Різке зменшення кількості населення у той час було помітне усім. Колгоспник Микола Рева у своєму листі до Йосипа Сталіна, яким він наївно хотів відкрити очі «вождю народів» на голод, розповідає, що в 1941 році до школи мали йти лише троє першокласників. Це зменшення не могла не відзначити статистика. Тому призначений на січень 1937 року перепис населення жорстко контролювався НКВД. Незважаючи на це, результати перепису не влаштовували комуністів: відображені втрати населення все одно були надто великими. Тому дані спочатку засекретили, а згодом значну частину знищили. Потому ліквідували й виконавців перепису – їх звинуватили у змові і шкідницькій антирадянській діяльності.

У 1941 році в Києві знищено тисячі справ Наркомату охорони здоров'я з початку 1930-х років, які, очевидно, могли містити інформацію про голод. Не повинно було залишитися жодного документального матеріалу з інформацією про трагедію. В результаті сьогодні вціліли майже виключно секретні документи – радянська влада вважала свої грифи таємності надійною гарантією недоступності інформації, тому й не нищила їх.

Лист колгоспника М. Реви до Сталіна

Пам'ять про Голодомор мала бути стерта не тільки з офіційних паперів, але й із пам'яті свідків трагедії. Тому чекісти жорстоко переслідували усіх, хто намагався утримати цю пам'ять чи, тим паче, передати її комусь. Доля Олександри Радченко, засудженої за ведення щоденника, була правилом, а не винятком. За згадуваний вище лист колгоспник Микола Рева отримав шість років ув'язнення. Його справа в Архіві СБУ далеко не єдина – протягом

1930-1940-х років людей засуджували до кримінальної відповідальності за будь-яку згадку про Голодомор, усну чи письмову. У справах таких «наклепників» знаходимо «докази злочину»: листи, зокрема адресовані Сталіну, вірші чи щоденникові записи. Доказом антирадянської агітації стали виявлені у жителя Батурина Миколи Боканя фотографії, одна з яких, датована 3 квітня 1933 року, містить промовистий напис «300 днів без шматка хліба».

Чекісти були впевнені, що пам'ять про Голодомор, стерта з документів та спогадів свідків, зникла назавжди. І один із наймасштабніших злочинів в історії людства – геноцид проти українців – надійно захований. Проте тисячі українців, що пережили трагедію, опинилися поза межами досяжності радянської безпеки. Вони отримали можливість розказати світові правду, а тому стали небезпечними для комуністичного режиму. У 1980-і, через багато років після вчинення злочину, чекісти розпочали проти них інформаційну війну, яку цілком програли.

Finita la tragedia Миколи Хвильового

Його життя було зіткане із суперечностей. Етнічний росіянин та ідейний комуніст, який став одним із символів «українського буржуазного націоналізму».

Читаючи біографію Хвильового, важко відтворити в уяві його цілісний образ. Схоже, він був чудовим актором, який уміло надівав потрібні маски. Улюбленою була роль безтурботного й навіть безвідповідального блязня. Саме за цією маскою Хвильовий намагався заховатися в часи, коли усіх змушували грати за одним жорстоким сценарієм, написаним вождем усіх народів. Саме вона дозволяла водночас відмовлятися від власних поглядів і бодай іноді залишатися самим собою.

Проте декорації, підготовлені сценаристом, не призначалися для комедій, тому останнім актом у житті безтурботного блязня стала трагедія.

«Правильним» комуністом Микола Хвильовий був недовго, десь до середини 1920-х. Щойно його письменницький талант набрав сили, він швидко почав вибиватися з рівних лав «пролетарських письменників».

Він голосно заявив про себе в часи, коли радянська влада змушена була загравати з українцями, впроваджуючи політику «українізації». Тоді письменникам і поетам дозволялося багато такого, за що згодом та сама влада їх і розстрілювала. Та навіть на цьому доволі ліберальному фоні вона не могла не помітити сформульованого Хвильовим радикального гасла «Геть від Москви!», адже минуло зовсім небагато часу, відколи чекісти придушили визвольний рух в Україні.

Тож не дивно, що в 1926 році ще донедавна цілком лояльний комуністичний письменник потрапляє на сторінки таємного аналітичного документа ГПУ «Про український сепаратизм». Працівники спецслужб відзначали: після придушення збройного повстанського руху на теренах України в середині 1920-х боротьба перейшла в іншу площину. «Термін культурна робота, – читаємо в документі, – прийшов на зміну гаслу збройної боротьби за незалежність, яке провалилося». У такій ситуації творчість Хвильового могла стати небезпечною зброєю проти влади.

Тоді ж, 1926 року, письменник добився ще більшого «визнання» – у листі до членів Політбюро ЦК КП(б)У його критикував сам Йосип Сталін. Микола Хвильовий зрозумів, що зайшов надто далеко, тому вирішив зробити крок назад. 4 грудня 1926 року з'являється перший, але не останній «покаянний» лист, у якому письменник разом зі своїми друзями і колегами по літературі Олесем Досвітнім та Михайлом Яловим зікався власних політичних та ідеологічних «помилочок». Через три місяці після цього з'являється ще одне «покаяння», цього разу вже особисте.

Справа-формуляр, заведена чекістами на Миколу Хвильового

Наскільки щирим був Хвильовий? Відповідь на це питання можна побачити в донедавна таємних документах чекістів, які збирали інформацію на письменника. Отже, тут маємо донесення секретних агентів, де висловлюється сумнів у щирості каяття. У перехопленому чекістами листі Хвильового до Ялового він сам пише: «Ми написали зречення? Написали. Чого ж іще від нас вимагають? Лизати комусь задницю чи що?» Він просто грав роль, яку від нього очікували, сподіваючись таким чином уникнути небезпеки. Але чекісти його розкусили: «М. Хвильовий заявляє, що він редакційній блазень... Адаже все одно ніхто не повірить, що він всерйоз писав оті безглузді дурниці. Ну а блазневі дозволено все... Наш блазень є людина нормальна, не в стані афекту, цілком свідомо щодо своєї поведінки. А така людина відповідає за свої вчинки повною мірою». Це фрагмент із цікавого тексту «Нове амплуа Миколи Хвильового» невідомого автора, ймовірно, співробітника ГПУ, який поруч із секретними донесеннями агентів підшило до справи-формуляра письменника.

Сама справа з'явилася в 1930 році, у ній почала накопичуватися інформація, яка могла би стати підставою для арешту та подальших репресій. Її поява засвідчила: Хвильовий, на думку влади, остаточно перетнув межу дозволеного і мав бути знищений – або морально, або фізично. Хоча, швидше за все, і морально, і фізично. Та починали все ж із першого.

Саме тоді, в 1930 році, у Харкові розпочався гучний процес проти Спілки визволення України, який став початком показових винищень української інтелектуальної еліти. Запідозрений у схильності до українського націоналізму, Хвильовий дістає шанс відмежуватися від своїх поглядів,

публічно звинувативши в цьому гріху інших, зокрема оголошеного лідером СВУ Сергія Єфремова. І він це робить. Проте знову доходить у цих звинуваченнях до межі фарсу, заявляючи: судити слід не лише «єфремовщину», але й «хвильовизм», якого він успішно зрікся.

За таку заповзятість у боротьбі з «контрреволюцією» Хвильовий врешті ніби здобуває милість влади – на його захист виступив сам керівник українських комуністів Станіслав Косіор.

Проте так само, як нещирими були покаєння, фальшивим виявилось і прощення.

Чекісти продовжували накопичувати інформацію про Миколу Хвильового, якого щільно обсадили агентами. Сексоти, приховані під оперативними псевдонімами «Літератор», «Донбасівець», «Юнак» та інші, уважно стежать за ним удома і на роботі, записують його висловлювання у своїх донесеннях, фіксуючи необхідний чекістам компромат. З 1931-го справа-формуляр поповнюється новим видом документів – витягами зі свідчень заарештованих представників української інтелігенції. Слова уже визнаних «ворогами народу» стають неспростовними звинуваченнями у причетності до антирадянських злочинів.

Тож кільце оточення довкола письменника ставало з кожним днем щільнішим, і пастка ось-ось мала закритися. Чергове каяття колишнього літературного бунтівника у 1931 році лише на короткий час відтягнуло останній вирішальний момент. Хвильовий розумів, що блазнювання його вже не врятує. Воно ставало тим паче недоречним в умовах, коли довкола почала розгортатися справжня, а не театральна трагедія. Під косу репресій потрапляло дедалі більше людей, котрі ще нещодавно творили основу культурного та політичного життя суспільства. Врешті в 1932 році розпочалося розгортання ще однієї страшної операції, яка мала забрати життя мільйонів людей, – Голодомору.

Якби Хвильовий бажав не помічати того, що робиться довкола, можливо, йому це вдалося б: адже його, жителя столиці, представника привілейованої комуністичної верстви, голод не зачіпав. Проте письменник не хотів ховатися від правди – навпаки, у квітні 1933 року поїхав селами Харківщини. Побачене переконало: голод зумисно організований владою. Тією самою владою, за яку він боровся в 1919-му, до послуг якої став у 1930-му.

Остаточний злам настав, коли Хвильовий дізнався про арешт 12 травня 1933 року Михайла Ялового, свого колеги і товариша, з яким вони спільно кидали виклик системі, що лише народжувалася, а згодом так само дружно «каялися».

Наступного дня, 13 травня, до Хвильового прийшли його друзі – письменники Микола Куліш та Олесь Досвітній. Усі трое розуміли: вже дуже скоро чекісти прийдуть за ними. Вони не помилялися. Олесю Досвітньому залишилося бути на волі менше шести місяців, а жити – менше року. Миколі Кулішу трохи більше: на волі – півтора року, серед живих – чотири з половиною. Обидва, зламані чекістами, визнали себе винними у всіх безглузвих звинуваченнях.

Уникнути ще одного каяття та арешту зумів тільки господар квартири. На момент зустрічі із друзями в сусідній кімнаті на нього чекав револьвер та вже написана записка: «Сьогодні прекрасний соняшний день. Як я люблю життя – ви й не уявляєте. Сьогодні 13. Пам'ятаєте, як я був закоханий в це число? Страшенно боляче. Хай живе комунізм!» Під час розмови Хвильовий встав і вийшов до сусідньої кімнати, а за мить звідти пролунав постріл...

Похорон Миколи Хвильового. Харків, 14 травня 1933 р.

Р. С. Справа-формуляр на письменника Миколу Хвильового збереглася в Архіві СБУ, переживши війну й неодноразові знищення документів. У 2009 році її підготував до друку і опублікував у книзі «Полювання на Вальдшнепа. Розсекречений Микола Хвильовий» відомий український історик Юрій Шаповал.

Розгром «Слова»

Уночі 12 травня 1933 року «чорний ворон» зупинився поблизу великого шестиповерхового п'ятипід'їзного будинку за адресою: вулиця Червоних письменників, 5 у Харкові. Чоловіки в чорних шкірянках піднялися на третій поверх, гучно загримали у двері квартири під тридцятим номером.

Розмова була коротка, і господаря помешкання, письменника Михайла Ялового, гості забрали із собою. Згодом схожі нічні сцени в цьому будинку повторюватися настільки часто, що мешканці тишком називали його між собою ДПЗ (від рос. «дом предварительного заключения» – будинок попереднього ув'язнення), а чекісти відверто глузували, що для економії пального достатньо було б встановити на всіх вікнах та дверях будинку ґрати і нікого нікуди не вивозити.

«Дом предварительного заключения», він же будинок «Слово». Харків, вул. Червоних письменників, 5 (тепер – вул. Культури, 9)

Будинок на той час був ще зовсім новий, його почали заселяти лише в 1930 році. Мешканцями елітного житла були вибрані люди – найкращі українські радянські письменники. Шестиповерхова споруда, збудована у формі літери «С», і називалася будинком «Слова». У 1933-му, коли від голоду вже конало українське село, почався справжній розгром харківського «Слова» й українського слова загалом.

Михайло Яловий, очевидно, не очікував арешту і не розумів, чому за ним прийшли. Чекісти, схоже, не поспішали пояснювати причини затримання, залишаючи письменнику можливість самому зрозуміти їх. Думка, що сталася «помилка», швидко минула, адже її протягом кількох днів ніхто не збирався виправляти.

Письменник Михайло Яловий, мешканець квартири № 30. Саме з його арешту 12 травня 1933 р. розпочався розгром «Слова»

На третій день ув'язнення Яловий у написаній тоді автобіографії починає дошукуватися причини арешту. Розлогий багатосторінковий текст професійного майстра пера є, по суті, спробою критичного самоаналізу. Письменник детально розповідає про своє минуле, акцентуючи на заслугах перед комуністичною владою. Головним гріхом вважає участь у партії боротьбистів. Це група активістів Української партії соціалістів-революціонерів, яка відкололася від материнської організації і почала швидко дрейфувати в бік більшовиків. Врешті її члени влилися до лав КП(б)У. І попри те, що Яловий був одним із прихильників злиття з більшовиками, саме своє боротьбистське минуле він спочатку вважав причиною арешту. Тож, ніби докопавшись до головного, спробував використати вживаний уже ним метод каяття заради спасіння.

Вперше Яловий каявся за «ухили» у творчості ще в 1926-му. Тоді спрацювало – він не лише уник репресій, але й зміг продовжити свою літературну роботу. У 1930 році під час процесу СВУ літератор виконав свій обов'язок лояльності супроти влади, затаврувавши засуджених як ганебних зрадників. Тож і тепер, вважав він, можливо, досить буде щиро розкаятися в політичній незрілості в молоді роки.

Узявши на озброєння весь літературний талант, Михайло Яловий писав про свої «гріхи»: «Моя поведінка теж у цей час була віддзеркаленням відроджених старих боротьбистських настроїв, котрі, очевидно, не знайшли в мені самому достатньо большевицького опору. Щоб стати до мозку кісток і до сироватки партійним у більшовицькій партії, для цього потрібно всередині себе психічно розстріляти все своє небільшовицьке минуле, точніше впливи цього минулого на найпотаємніші куточки теперішнього».

Письменник Олесь Досвітній, мешканець квартири № 31, заарештований 19 грудня 1933 р.

Він далі наполегливо шукає причин арешту, переповідаючи про різноманітні зустрічі чи контакти, навіть розмови на п'ятиках, які могли бути потрактовані чекістами як ворожі. Коли читаєш ці рядки, складається враження, що в'язень хоче виправдати не себе, а тих, хто його затримав, тому так наполегливо шукає підстав їхнього вчинку. Розповідаючи про давні контакти зі знайомим, який згодом був заарештований, Яловий пише: «Якщо припустити, що його участь у контрреволюційній організації – факт, стає, безумовно, зрозумілим і, так би мовити, неминучим, мій об'єктивний зв'язок із такою організацією, попри відсутність у мене суб'єктивної волі й бажання як у думках, так і в діях це робити». Ось така жаклива, самовбивча логіка.

Урешті письменник сам формулює звинувачення проти себе, головне з яких – недостатнє засудження свого минулого: «Я повинен погодитися, що вона [поведінка – В. В.] має в собі достатньо підстав, щоб кваліфікувати її як контрреволюційну, хоч і сформувалася вона не внаслідок моїх зловмисних антирадянських дій, а внаслідок недостатньої чесності моєї партійної поведінки, точніше – недостатньої її партійності, яка, у свою чергу, є впливом дрібнобуржуазних пережитків політичного минулого». Михайло Яловий заявляє, що визнає вину і готовий спокутувати її, нагадуючи поруч із тим слідчим, що може бути корисним для радянської влади, адже «моя журналістсько-літературна діяльність майже вся від початку до кінця просякнута боротьбою проти українського націоналізму, проти петлюрівщини».

Але «органам» не потрібні були такі зізнання та каяття, адже ніхто не збирався його прощати. Для них арешт Ялового був лише початком масштабної операції проти українських письменників. Вони шукали значно страшніших злочинців, платою за які мала бути смерть. Утім, чекісти нічого не шукали – вони вже знали, у чому має зізнатися затриманий. Решта – питання тільки їхньої наполегливості та часу.

Гуморист Остап Вишня, мешканець квартири № 22, заарештований 25 грудня 1933 р.

Один із наступних документів у справі Ялового має назву «Моя практична контрреволюційна робота». Тобто вже йшлося не про помилки, а про зумисну ворожу діяльність. Письменник змушений «зізнатися» в участі в контрреволюційній організації, приписує їй ідеологічну диверсію та шкідливий вплив на радянську культуру. Але він знову не вгадав бажання чекістів, їх цікавило інше – не ідеологічна диверсія, а терор і повстанська боротьба. Навіть зрозумівши, яких жакливих «зізнань» від

нього хочуть, Яловий ще деякий час опирався слідчим: «Стосовно повстанської роботи боротьбистського підпілля або націоналістичного блоку в цілому – нічого про це не знав і не знаю».

Але наприкінці липня його остаточно зламали. Наступні свідчення у справі за стилем навіть близько не нагадують розлогий текст письменника, якими вона відкривається. Суха, лаконічна мова, слів небагато, але всі вони вбивчі. Вбивчі у прямому значенні цього слова, адже принесли смерть багатьом людям, яких вони зачепили.

На допиті 28 липня 1933 року Михайло Яловий серед учасників контрреволюційної організації називає своїх колег – покійного на той момент М. Хвильового та інших, яким живими чи вільними залишилося бути небагато часу: О. Досвітнього, М. Куліша, Г. Епіка, М. Йогансена, О. Вишню.

До завдань структури, окрім ідеологічної диверсії, тепер додавалося створення повстанських сил. Підготовка до повстання тривала від липня 1932 року. «Повстанські сили по ваплітянській [від ВАПЛІТЕ – літературного об'єднання, до якого входив і Михайло Яловий – В. В.] лінії охоплюють близько 15 районів на Харківщині, Полтавщині, Херсонщині, Чернігівщині, – повідомляв письменник, – із середньою чисельністю повстанських загонів від 10 до 15 душ. Забезпеченість зброєю й хімізасобами удвічі більша, ніж сама чисельність повстанських кадрів». Повстанські групи мали потенціал до три- чи чотирикратного збільшення. Письменники Остап Вишня, Олесь Досвітній та Петро Панч відповідали за озброєння. Але з цим проблем не повинно було бути, адже вони мали підтримку закордонної Української військової організації (якої насправді на той час уже не існувало) і навіть німців. Планувалися замах на партійних керівників Постишева та Балицького, захоплення членами ВАПЛІТЕ харківської електричної та телефонної станцій, авіазаводу. Остання нарада заколотників відбулася у квартирі Миколи Хвильового 6 травня, за шість днів до арешту Ялового і за тиждень до самогубства Хвильового.

Письменник Григорій Епик, мешканець квартири № 7, заарештований 5 грудня 1934 р.

Ці неймовірні свідчення письменника, який ніколи не працював у жанрі фантастики, аніскільки не здивували чекістів, адже авторами «зізнань» були саме вони. Тож після того, як Михайло Яловий їх озвучив, роль була виконана. 29 вересня 1933 року судова трійка ГПУ засудила Ялового до 10 років ув'язнення.

Навіть у таборі Михайло Яловий не хотів зрозуміти, що для чекістів він уже лише «використаний матеріал». Тому 20 лютого 1935 року він написав листа до Верховної колегії НКВД у Свірських таборах, у якому дякував

партії за збережене життя, а також звертав увагу на те, що його неправильно використовують. Він змушений важко фізично працювати на лісозаготівлі, хоча є хворим і фізично слабким і значно краще міг би прислужитися владі за своїм головним фахом: «Зрозуміло, що основним полем діяльності, на якому я бачив можливість показати й проявити свій рішучий розрив із ганебним минулим, мали би бути моя літературно-художня діяльність, написання творів або ж твору, який би переконливо дискредитував мое власне минуле й минуле моєї суспільно-політичної формації у сфері зростаючого й міцніючого соціалістичного будівництва».

Проте комуністичній владі не потрібен був ані його письменницький талант, ані, зрештою, він сам. Тому 3 листопада 1937 року Михайла Ялового розстріляли, а разом з ним багатьох із тих, кого він називав у своїх страшних фантазіях, оформлених як свідчення...

Письменник Валер'ян Підмогильний, мешканець квартири № 19, заарештований 8 грудня 1934 р.

Після пострілу, який пролунав зранку 13 травня 1933 року в одній із кімнат квартири № 9 у будинку «Слово», туди вбігли Юлія, дружина господаря, та двоє гостей – письменники Куліш та Досвітній. Сам господар, Микола Хвильовий, лежав у калюжі крові з простреленою скронєю. Поруч – записка, яка пояснювала його вчинок. Вона починалася зі слів: «Арешт Ялового – це розстріл цілої генерації». Слова померлого стали страшним пророцтвом, яке збувалося з фантастичною швидкістю.

Арешт та слідство були справжнім шоком для затриманих. Більшість письменників поводитися дуже типово. Спочатку – сподівання на те, що затримання випадкове, потім – заперечення будь-якої вини, відтак – пошук якоїсь маленької «вини», яка мала би пояснити арешт і дозволила б відбутися невеликим покаранням. А далі йшов злам – під тиском слідчих затримані починали наговорювати на себе та своїх колег фантастичні речі: визнавали себе та інших терористами, які готували повстання, вбивства керівників держави, захоплення важливих виробничих та оборонних об'єктів. Для зламу одного використовували свідчення іншого, зламаною раніше. Так творилася цілком вигадана, але дуже переконлива реальність, де фігурували справжні прізвища, збігалися свідчення про місця та час зустрічей, дослівно повторювалися плани дій.

Заарештований 7 грудня 1933 року письменник Володимир Гжицький теж спершу вважав причиною своїх бід роман «Чорне озеро» (1929), у якому він, за власними словами, «трохи збочив у бік націоналізму». Але чекістів не цікавили літературні «збочення» – їм потрібні були зізнання про контрреволюційну організацію. Тому вже незабаром Гжицький визнає належність до такої структури, хоча далі зовсім не здатен сформулювати ні її цілей, ні методів роботи. Очевидно, він уважав, що цього зізнання вистачить, особливо коли розкається. «Я щиро жалію, що допустився зради, – писав він, не розуміючи, про яку зраду говорить. – Не вчинив я

реальної шкоди радвладі, але сам факт належності до контрреволюційної організації є великий злочин. Я усвідомив його до кінця і, коли мені буде дано змогу вернути до моєї любимі літератури, я докажу ділом свою ширість і корисною працею для пролетаріату я заплачу за свою ганебну зраду».

Драматург Микола Куліш, мешканець квартири № 33, заарештований 8 грудня 1934 р.

Але вже через тиждень слідства письменник почав дуже детально «пригадувати» діяльність та плани контрреволюції. «Терор, – свідчив він, – як один із методів політичної боротьби завжди висувався нашою організацією на передній край у періоди найбільшого загострення боротьби». У терористичної групи з'явилася й належна їй назва: «Українська військова організація» (УВО). Справжня структура з такою назвою існувала на Західній Україні, але на той час уже влилася в ОУН. Натомість в УРСР «діяла» особлива УВО, яка складалася з письменників-терористів і готувала замаху на керівників радянської держави.

Володимир Гжицький пережив сталінські репресії, тож у скарзі в 1955 році привідкрив правду про те, яким чином з'явилися ці сенсаційні викриття. «У період ведення слідства мені давали тільки 300 грамів хліба і тарілку супу, через що я дуже ослаб... За ніч мене піднімали разів по 10 і вели до Грушевського [слідчий ГПУ – В. В.], який щоразу вимагав у мене зізнання... На допиті я сказав Грушевському, що Досвітній, Губенко та інші готувалися вбити Чубаря, але ці свідчення не відповідають дійсності. Вони були сфабриковані й написані самим слідчим Грушевським, а мною за його ж таки пропозицією підписані. Підписав я їх через те, що не міг витримати таких гонінь стосовно мене в період ведення слідства».

Пережив Сталіна і ще один «терорист», а насправді письменник-гуморист Остап Вишня. Він теж описав особливості чекістського слідства. Заарештований 25 грудня 1933 року, він готовий був визнати деякі помилки у своєму минулому, зокрема роботу в есерівській газеті. Проте слідчий «Бордон заявив, що в цьому мене не звинувачує. Він звинувачує мене в участі в контрреволюційній організації й підготовці замаху на Постишева. Оскільки я довго не давав потрібних свідчень, Бордон вирішив вплинути на мене фізично».

Письменник Валер'ян Поліщук, мешканець квартири № 65, заарештований наприкінці 1934 р.

Але арсенал чекістів не обмежувався грубою фізичною силою. Вони також намагалися вплинути на арештантів психологічно: «Бордон мене переконував, що мої зізнання потрібні для комуністичної партії і радянського народу». І для того, щоб проявити лояльність до влади і любов до країни, потрібно взяти на себе вину.

У результаті Остап Вишня готовий був «іти назустріч слідству»: «Я запропонував Бордону, що, якщо йому це потрібно, то можу визнати себе винним у тому, що мене завербувала німецька розвідка. Бордон заявив, що йому це ні до чого». Врешті слідчий досяг мети: «Бордон склав списки людей, яких я мав уписати у свої свідчення як учасників організації. Бордон попереджав, щоб я у своїх свідченнях не надто фантазував. Наприкінці слідства зі мною розмовляв прокурор ДПУ Крайній. Йому я також зізнався в злочинах. До зустрічі з Крайнім мене підготував Бордон, мовляв, я маю бути послідовним і підтвердити свої свідчення, що я й зробив».

Тим часом арешти тривали. У грудні 1934 року НКВД ув'язнив групу з 17 осіб, серед них відомі письменники та мешканці злощасного «Слова» Микола Куліш, Григорій Епик, Валер'ян Підмогильний, Євген Плужник, Валер'ян Поліщук. Усіх, як зазвичай, звинувачено в участі в контрреволюційній організації, тепер уже не УВО, а ОУН. На кожного на той момент був великий обсяг компромату, зафіксований у «свідченнях» раніше затриманих письменників. Під час одного з допитів слідчий запитав Куліша, чи є серед його знайомих заарештовані НКВД. Відповідь вражала: «8 осіб, з якими мав близькі відносини, 9 осіб, з якими спілкувався, 23 знайомих, з якими рідко зустрічався».

Поет Майк Йогансен, мешканець квартири № 12, заарештований 18 серпня 1937 р.

Микола Куліш протягом перших десяти днів слідства вперто відкидав усі звинувачення проти себе, які зачитувалися зі справ його колег. Врешті 25 грудня зламали і його – він «визнав» свою участь у терористичній організації. «Я визнаю себе винним, – читаємо у протоколі з початку 1935 року, – і підтверджую свої свідчення. До арешту я був налаштований проти ГПУ, але тут я дійшов інших висновків, оскільки зустрів з боку слідства добре ставлення. Я знову заявляю, що був активним учасником контрреволюційної організації, яка намагалася повалити радянську владу шляхом терору. Я не все пригадав, але спробую все відновити в пам'яті сам... Я все продумав. Мене треба було заарештувати й треба судити. Будь-яку кару прийму як правильну і заслужену. Я повинен ще глибше пізнати вчинені мною злочини, зв'язки з діяльністю інших осіб, що дотикалися до мене. Можливо, відкриються ще якісь моменти. Повторюю, мені важко згадувати».

Зламаний фізично письменник готовий був визнавати все, але йому бракувало сил для фантазій, щоб у деталях описувати власну «злочинну» діяльність.

Тому в справі з'являються свідчення співкамерника Куліша – Едуарда Штайнберга. Це розлогий 12-сторінковий текст із детальним аналізом дій та ідей Миколи Куліша, який нібито з'явився внаслідок того, що співкамерник зафіксував на папері слова письменника, сказані ним після повернення з допиту. «Ні, пан Куліш ще свого контрреволюційного жала не випустив», – так патетично закінчується камерний донос.

Меморіальна таблиця на будинку «Слово» з прізвищами його мешканців

Сімнадцять обвинувачених отримали як вирок багатолітнє табірне ув'язнення – страшного рубікону 1937 року не пережив ніхто.

У 1956 році, після засудження «культу особи», їх реабілітували. У реабілітаційних документах зазначено: «Додатковим розслідуванням встановлено, що колишні працівники НКВД УРСР Пустовойтов, Проскураков, Грушевський, Бордон та інші, які брали участь у розслідування цієї справи в 1937 році, засуджені за фальсифікацію слідчих справ і застосування незаконних методів ведення слідства».

Поет Михайло Семенко, мешканець квартири № 39, заарештований 23 жовтня 1937 р.

Генерація представників української культури, знищена в 1930-і роки, увійшла в історію під назвою «Розстріляне відродження». Однією з головних сцен цієї трагедії став сумнозвісний будинок № 5 на вулиці Червоних письменників у Харкові. Звідси «чорні ворони» вивозили Григорія Епіка, Валер'яна Підмогильного, Олеса Досвітнього, Майка Йогансена, Валер'яна Поліщука, Євгена Плужника, Михайла Семенка, Леся Курбаса, Володимира Гжицького, Остапа Вишню, Миколу Куліша та інших.

Загальна статистика втрат мешканців цього будинку страшна: на 62 квартири – 33 розстріляних та понад 70 репресованих. Харківський будинок «Слово» став своєрідним фокусом трагедії українського слова у XX столітті.

Сьогодні це звичайний житловий будинок. Про жахи, які відбувалися тут майже 80 років тому, нічого не нагадує. На встановленій у роки незалежності меморіальній табличці – список із іменами письменників. Тут вони всі разом – ті, кого вбили, ті, хто пережив табори, та ті, кого перемололи не фізично, а духовно, перетворивши у трубадурів режиму.

Лесь Курбас у сталінському театрі абсурду

Створити неіснуючий світ, змусити глядачів повірити у нього, жити ним, перетворити власну фантазію в химерну захопливу реальність. Такими, на думку Лєся Курбаса, були завдання режисера. Віддавши все своє життя театрові, пройшовши шлях від маловідомого актора до знаменитого режисера, він не очікував, що стане жертвою постановки іншого «геніального режисера» – Йосипа Сталіна.

Вождь народів теж любив творити вигаданий світ із безмежно страхітливою фантазією, жертвами якої стали мільйони, змушені повірити або загинути. А часто і повірити, і загинути. У сталінському театрі абсурду нещасні актори блискуче грали свої ролі шпигунів, шкідників, диверсантів, терористів. Адже це була водночас і прем'єра, і лебедина пісня кожного – після падіння завіси на них очікувала смерть.

Актор і режисер Лєсь Курбас

Один із найбільших сталінських спектаклів в Україні відбувався з 9 березня до 19 квітня 1930 року в Харківському оперному театрі. Сорок п'ять представників української науки та культури (серед них двоє академіків та п'ятнадцять професорів університетів) постали членами підпільної диверсійної «Спілки визволення України», що готувала повалення радянської влади. Успіх вистави спонукав до праці над новими, не менш творчими постановками. Однією з них стала справа Української військової організації. Цього разу чекісти взяли за основу сюжету реальну організацію на Західній Україні, тож їм залишилося лише «викрити» ланки в УРСР.

Лєсь Курбас жив і працював у той час у Харкові, тож не міг не чути про гучні процеси. Можливо, разом з іншими дивувався, як колишні професори, науковці, письменники визнавали себе шпигунами та диверсантами. Можливо, талант режисера дозволив йому побачити фальш в їхніх «зізнаннях». Проте талант не допоміг уникнути подібної долі, більше того, можливо, саме через нього Курбас став мішенню.

Митці, академіки та поети не випадково опинялися на лаві підсудних – радянський режим згортав «українізацію». Змушений «українізовуватися» задля утримання в Україні влади, Кремль після придушення антирадянських повстань на початку 1920-х років тепер вбачав у ній неабияку загрозу.

Шарж на Леся Курбаса в журналі «Нове мистецтво», 1928 р.

«Українізація» спричинила небачене піднесення нашої культури: літератури, театру, кіно, малярства. Культурний спалах 1920-х став своєрідним реваншем українського національного руху, який, зазнавши поразки в політичній та військовій площині, почав активно перемогати режим у культурній. При цьому погляди окремих діячів набували й політичних рис. Одним із ключових гасел у тодішньому українському культурному дискурсі стало сформульоване українським письменником Миколою Хвильовим «Геть від Москви!».

Леся Курбас, безперечно, був однією із зірок українського відродження, тож не міг не привернути уваги чекістів. Почалося все із жорстокої критики його творчості як невідповідної стандартам «пролетарського» мистецтва.

Звинувачений у схильності до українського націоналізму, Курбас наприкінці 1933 року залишив свій театр у Харкові та переїхав до Москви. Тут працював у державному єврейському театрі, що, між іншим, мало би продемонструвати безпідставність підозр. Проте цей крок не врятував режисера – 26 грудня 1933 року чекісти заарештували Курбаса в Москві. Висунуті звинувачення не мали нічого спільного з творчими «огріхами»: «Курбас Олександр Степанович, – читаємо у постанові про арешт, – викривається в тому, що був членом контрреволюційної Української військової організації».

«Покаянна» заява Леся Курбаса, 10 березня 1934 р.

Допити почалися лише через три тижні, тож Курбас міг тільки здогадуватися про причини затримання. Перший же протокол від 17 січня 1934 року містить детальну біографічну інформацію і категоричну заяву: «Винним себе не визнаю».

Для доведення провини не було проведено жодних слідчих дій: ані обшуків, ані допитів рідних, зокрема так ніколи й не допитано дружину. Чекісти вже мали необхідні їм зізнання людей, які працювали з Курбасом. Із їхніх свідчень випливало, що театр «Березіль» був одним із пунктів підпільної УВО, сам Курбас входив до складу терористичної ланки, яка готувала замах на радянських державних діячів, і під час однієї з прем'єр у театрі

(найкраще підходило відкриття сезону) мали бути вбитими Балицький, Постишев та Косіор. Виглядає, що чи не справа Курбаса надихнула Квентіна Тарантіно на сценарій «Безславних виродків»?

Попри те, що Курбас був шокований оформленими як викривальні свідчення нісенітницями, він стояв на своєму і не визнавав звинувачень. Отож, колегія ОГПУ (Об'єдинённое государственное политическое управление – тодішня назва органів безпеки СРСР) 26 лютого 1934 року постановила: «Справу разом з особою звинувачуваного [саме так: справа понад усе, а людина – лише тимчасовий додаток до неї. – В. В.] скерувати в ГПУ УРСР».

Микола Куліш та Лесь Курбас

Курбас повернувся до Харкова – міста своєї слави. Цього разу його чекали не овації, а допити. Через два тижні «роботи» чекісти отримали потрібний результат – написану тремтячою рукою режисера заяву.

«Цим заявляю, – писав Лесь Курбас, – про своє цілковите і остаточне роззброєння у відношенні до Радянської влади і признаюся в тому, що належав до контрреволюційної організації УВО». Завданням режисера, згідно із заявою, було «на театральному фронті спрямовувати хід культурно-творчого процесу в Україні на буржуазно-націоналістичні рейки».

Неповних дві сторінки тексту – надто мало для викриття, і допити тривали. 17 березня режисер детально розповідає про три лінії своєї роботи – «репертуарну, художньо-формальну та виховання кадрів у націоналістичному дусі». Можливо, ретельно вигадуючи факти антирадянської роботи в ідеологічній сфері, Курбас намагався відійти від раніше сформульованих звинувачень у тероризмі і полегшити свою долю.

Чекістам було замало зламати людину, вони прагнули знищити її морально і фізично, змусити заперечити все, що було суттю життя. 3 квітня 1934 року ув'язненого режисера відвідав заступник прокурора, щоби перевірити, чи не було порушень у слідстві. Архівна справа зберегла протокол цих відвідин, чудовий зразок владного блюзнірства.

В'язничне фото Леся Курбаса

«Питання: Чи є у Вас якісь скарги на дії ГПУ? Можливо, до Вас тут погано ставилися, змушували зізнаватися.

Відповідь: Абсолютно ніяких. Ставлення до мене у всіх випадках було наскрізь коректним і виключно ввічливим».

У подальшій розмові прокурор, схоже, очікував від підсудного захоплення його долею і справедливістю радянської влади:

«Питання: Як Ви розцінюєте Ваш арешт і які він, по-вашому, мав наслідки?

Відповідь: Мій арешт особиста катастрофа, і для мене – суспільна. Я визнаю, що тепер у суспільному сенсі щонайменше інвалід. Але як політичний і творчий суб'єкт почуваю себе поздоровілим, причому спосіб лікування підказує мені порівняння: почуваю себе як істерик після дуже вдалого лікування доктора Фрейда».

Безглузді, зазомбовані відповіді швидше наштовхують на порівняння з пацієнтами іншого доктора – Павлова.

9 квітня 1934 року судова трійка колегії ГПУ засудила зламаного фізично і психічно режисера до 5 років таборів – досить м'який як на ті часи вирок. Тож Лесь Курбас мав шанси ще вийти на волю й повернутися до життя.

Та великий акторський талант не допоміг йому переконати чекістів у своїй ширості. На волю режисер ніколи не вийшов – таборове поневіряння закінчилося в страшний для української культури день – 3 листопада 1937 року. Тоді до двадцятої річниці Жовтневої революції у Соловецькому таборі особливого призначення за вироками позасудових органів розстріляні Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Яловий...

В один день було страчено понад сто представників української інтелігенції: відродження 1920-х стало «Розстріляним відродженням».

Кінці в землю

Французький священик Патрік Дебуа об'їздив усю Україну в пошуках місць масових поховань жертв Голокосту. Поблизу Буська на Львівщині він віднайшов сімнадцять великих ровів, заповнених людськими рештками.

«Перед тим, як закопати рови, – пише він у своїй книзі, – я винайняв гелікоптер, щоб ми могли зробити аерозйомку всіх відкритих ям... Завдяки цьому транспортному засобу можна було оцінити розмах убивства. Сімнадцять ровів розташовані поряд із цвинтарем, який із висоти пташиного польоту здавався зовсім невеликим проти них. Я уявив собі, що було б із краєвидами України, якби можна було відкрити всі ці спільні рови і з гелікоптера зробити фотозйомку. Перед очима відкрилося б величезне кладовище анонімних могил, до яких були кинуті чоловіки, жінки та діти. Це не цвинтар, а просто величезний континент ровів». Якби отцю Дебуа вистачило сміливості уявити відкритими не лише поховання жертв Голокосту, але й ті, що з'явилися лише на кілька років раніше, масштаби «континенту ровів» та трагедії, через яку перейшла Україна минулого століття, були б ще наочнішими і промовистішими.

Рови, у яких закопували жертв репресій у Вінниці. 91 масове поховання, виявлене у травні 1943 р.

Страшна хвиля репресій 1930-х, яка накрила Радянський Союз, забрала сотні тисяч життів. Частина арештованих загинула далеко від рідних земель у безкрайніх сибірських просторах, де й досі спочивають їхні тлінні останки. Інші були розстріляні на місці, відразу після короткого «слідства».

Шалені темпи, яких набрав маховик смерті, особливо в час Великого терору 1937–1938 років, змусив чекістів замислитися над важливою проблемою: як позбавлятися тіл своїх жертв? Через п'ять років аналогічне питання постане перед нацистами. Вони вирішать його із притаманною німцям технічною точністю та акуратністю – окуповані терени вкрийть крематорії. Чекісти такого собі дозволити не могли, адже діяли в мирний час і не проти громадян інших держав чи «недолюдей», а проти своїх же, тих, для кого ніби будувалася «перша в історії країна робітників та селян». Тому сліди власної роботи просто закопували в землю, перетворюючи країну на суцільний таємний могильник.

31 січня 1939 року капітан держбезпеки Федір Горбань, начальник Запорізького обласного управління НКВД, вирішив ознайомитися із приміщенням міського відділення. Огляд робили у зв'язку з переданням будівлі заводу «Комунар» в обмін на заводську, більш зручну для чекістів. Об'єкт виявився неготовим до передачі цивільним, адже тут залишилася надто промовиста згадка про попередніх господарів. «Я виявив, – доповідав Горбань у Київ, – що у дворі, у вигрібній ямі, яка слугувала для збирання нечистот, під час операції навесні 1938 року за розпорядженням колишнього начальника міського відділу НКВД Яковича (заарештований) було складено і засипано 100–110 трупів... Вийняти трупи зараз є неможливим через їх розкладання. Оскільки вигрібна яма розміщена на відстані одного метра від триповерхового приміщення, я вирішив: на глибині 2,5–3 метрів залити вигрібну яму міцним розчином цементу, що унеможливить подальше осідання ґрунту і викопування в цьому місці якихось котлованів». Таким способом завод, який згодом став виробником перших українських автівок, разом із

приміщенням отримав зацементовану могилу понад сотні людей, яку, цілком можливо, досі ніхто не відкрив.

Тлінні останки жертв репресій. Жителі Вінниці намагаються розпізнати серед них рідних та близьких, що зникли в роки Великого терору

Кістки невинно замордованих не бажали спокійно лежати в землі і часто нагадували про себе несподіваними знахідками в несподіваних місцях. Улітку 1969 року троє школярів із селища П'ятихатки, що під Харковом, граючись у лісі, випадково знайшли металеві гудзики із зображенням орла, військові чоботи іноземного зразка, згодом обручку з ініціалами, металеві пластини з написами «тов. Пташинському І. І. за боротьбу з контрреволюцією від колегії ГПУ». Захоплені хлопчики продовжували копати, сподіваючись віднайти ще більше цікавих скарбів. Але їх очікувало навіть не розчарування, а переляк – подальші пошуки виявляли лише кістки. Багато кісток і черепів. Людських. Налякані діти розповіли дорослим про страшні знахідки, і вже незабаром цієї справою зайнявся КГБ.

7 червня того ж року інформацію про знахідку за підписом голови КГБ УРСР Віталія Никитченка відправили керівникові українських комуністів Петрові Шелесту та самому голові КГБ Юрію Андропову. Переляк чекістів був недаремний, і вже перше обстеження могили підтвердило їхні побоювання: поруч із репресованими громадянами Радянського Союзу тут були поховані польські офіцери. Саме ті, від причетності до зникнення яких радянська влада відмовлялася ще з 1943 року, коли німці виявили поховання під Катинню. «Встановлено, – писав Никитченко, – що у вказаному місці в 1940 році УНКВД у Харківській області було поховано значну кількість (кілька тисяч) розстріляних офіцерів і генералів буржуазної Польщі, останки яких виявили діти за випадкових обставин. Пенсіонер КГБ Галіцин, котрий працював водієм в органах держбезпеки, пояснив, що на цьому місці могли бути поховані і радянські громадяни, а також у 1941 році під час евакуації УНКВД були закопані різні предмети особистого вжитку, конфісковані при арештах 1937–1938 років. Серед них могли бути папки і портфелі з дарчими написами на пластинах». Судячи з того, що про поховання спецслужби дізналися лише зі свідчень цитованого вище пенсіонера та ще кількох колишніх чекістів, жодних документальних слідів про те, що відбувалося в 1930–1940-і роки, станом на 1969-й уже не існувало.

Проте з'ясування правди про масове поховання було лише частиною проблеми для катєбістів. Вони мали знову приховати його сліди. У першому ж листі керівництву Никитченко пропонує конкретні кроки: «Вважаємо за доцільне роз'яснити населенню довкола, що в період окупації німцями Харкова каральні органи Німеччини у вказаному місці проводили поховання без почестей розстріляних за дезертирство та інші злочини солдатів та офіцерів німецької і союзних із нею армій. Разом з тим у тому ж місці поховані німцями померлі від різних небезпечних інфекційних хвороб (тиф, холера, сифілітики тощо), а тому вказане поховання має бути визнане органами охорони здоров'я небезпечним для відвідування. Це місце буде

оброблене хлорним вапном, взяте на карантин і в майбутньому засипане ґрунтом».

Результати розкопок нацисти ретельно фіксували і згодом використовували у пропаганді. Тим часом вони самі всіювали українську землю свіжими ровами, у яких ховали сліди власних злочинів

Найвище керівництво КГБ (зокрема заступник голови Семен Цвигун та сам Юрій Андропов) уважно вивчили пропозиції Нікітченка. У результаті «було прийнято рішення про ліквідацію спецоб'єкта через застосування хімікатів – лускатого технічного ідконого натрію». Щоб не привертати уваги до робіт, чекісти вирішили проводити їх під виглядом будівництва спеціального об'єкта КГБ, у зв'язку з чим навіть звернулися до Харківського облвиконкому. «Згідно з ухваленим рішенням, об'єкт буде обгороджено парканом із колючим дротом, на його території споруджено дві будови, одна – для персоналу охорони, інша – зберігання хімікатів. До повної ліквідації об'єкта (не менше чотирьох років) він охоронятиметься двома постами наглядацького складу слідчого ізолятора. Ці ж особи будуть безпосередньо здійснювати головні роботи з ліквідації об'єкта». Для виконання поставленого завдання харківське обласне управління КГБ затребувало в керівництва спеціальний штат із 21 особи, а також фінансування в сумі 10 тисяч рублів.

КГБ повідомляло найвище партійне керівництво про випадки віднайдення таємних поховань жертв репресій, 1969 р.

Інструкція КГБ щодо ліквідації таємного поховання під Харковом

Віання перебудови – чекісти взялися розшукувати місця масових поховань жертв репресій. Інформація голови КГБ УРСР Миколи Голушка на ім'я керівника компартії Володимира Шербицького, 1989 р.

Приховування страшної правди, закопаної в землі, вимагало значних зусиль та ресурсів, але не давало гарантованого результату. Безіменних могил, зроблених чекістами, було занадто багато.

Зрештою, наприкінці 1980-х років політична ситуація змінилася. Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про додаткові заходи з відновлення справедливості стосовно жертв політичних репресій 30-40-х і початку 50-х років», КГБ було доручено пошук місць масових поховань. Тепер чекісти мали не приховувати наслідки роботи попередників, а викривати їх. 28 лютого 1989 року очільник української спецслужби Микола Голушко інформував керівника Компартії УРСР Володимира Щербицького про результати виконаної роботи. Він відзначив, що в архівах спецслужби практично немає документів, які вказували б на місця та процедури поховання. Так само бракувало прямих свідків, «оскільки, як правило, такі особи в наступні роки самі були репресовані і засуджені до розстрілу, а інші заслані до різних таборів». Утім, у результаті дослідницької роботи КГБ вдалося виявити низку таких місць – у Вінниці (у парку культури та відпочинку, на колишньому міському цвинтарі, в саду на вулиці Підлісній), у Чернігівській області (у районі села Халявин), в Одесі (на другому християнському цвинтарі), у Черкасах (на старому єврейському цвинтарі на вулиці Шевченка), у Полтавській області (у піщаному кар'єрі на 8-му кілометрі на схід від Полтави і 3-му кілометрі від села Макухівка), у Хмельницьку (на території колишнього управління, де в 1960-і роки споруджено Центральний універмаг), у Києві (на околиці Лук'янівського кладовища). Тоді ж КГБ і радянська влада визнали Биківню місцем масових поховань жертв політичних репресій, поклавши край багаторічній брехні про захоронення тут убитих німцями.

Молоді співробітники КГБ, які на доручення керівництва досліджували ці питання, а також ті з них, хто з 1990 року був залучений до перегляду архівно-кримінальних справ для реабілітації невинно засуджених, почали по-іншому сприймати радянську дійсність. Крижана оболонка брехні тріскала і танула, відкриваючи їм, а згодом і всім іншим громадянам страшну радянську історію. Лояльність до влади в тих, хто мав її охороняти, поступово зникала. Впевненість у тих, які хотіли її змінити, навпаки, зростала.

Правда, яку намагалися поховати в землі, проросла з неї і через десятиліття зруйнувала імперію, збудовану на брехні й терорі.

Чистильник, або Розжалуваний герой

Я чистильник – той, хто вирішує проблеми.

З фільму Люка Бессона «Нікіта»

«Очищення», «чистка» – терміни, які часто використовувала радянська влада, особливо в періоди масових репресій. Вони не мали нічого спільного із санітарним станом країни, адже чистили країну від «соціального бруду», тобто від людей, які заважали будувати світле майбутнє. Від чисток постраждали сотні тисяч або й мільйони.

Але були не лише жертви цих операцій, але й їхні виконавці – чистильники. Часом після зміни політичної ситуації вони самі ставали жертвами чисток від рук наступної генерації. Саме завдяки такій операції проявив себе в

історії Іван Олександрович Серов, якого по праву можна назвати одним із головних радянських чистильників.

Іван Серов, 1939 р.

Добігав кінця 1938 рік, а з ним і апогей сталінських репресій, відомий під назвою Великий терор, а з ним і... життя головних виконавців цього терору. 14 листопада 1938 року Сталін підписав секретний циркуляр, яким наказував: «Провести ретельну перевірку всіх узятих на облік працівників НКВД... Внаслідок цієї перевірки органи НКВД повинні бути очищені від усіх ворожих осіб, які шляхом обману потрапили в органи НКВД, від осіб, які не заслуговують на політичну довіру».

Серед «ворожих осіб» – найвище керівництво спецслужби (майже всі керівники республіканських наркомів та обласних управлінь) на чолі з шефом Єжовим. На зміну їм прийшло нове покоління чекістів, яке, попри засудження попередників, дуже швидко перейняло їхні методи.

Депортація «неблагонадійних» народів – один із головних інструментів їх упокорення. Північний Кавказ, 1944 р.

До нового призову потрапив і Іван Олександрович Серов, кар'єра якого справді вражала. Народився він у рік першої російської революції, у 1905-му, в одному із сіл Вологодської губернії і навряд чи досяг би службових висот, якби не інша революція, більшовицька. Майбутній чекіст швидко проявив неабиякий політичний хист – у 18 років стає членом комсомолу, а відтак секретарем сільської ради, головою повітвиконкому. У 20 років стає курсантом військової школи, у 30 – начальником штабу дивізії.

У поколінні Серова можна знайти чимало зразків стрімких кар'єрних злетів, особливо військових. Проте більшість із них обривається страшною датою – 1937. Серов уникнув небезпеки потрапити до когорти «ворогів народу», більше того, їх нещадне знищення дало йому шанс зробити чи не найбільший стрибок у власній кар'єрі. Він вливається в поріділі після чисток 1938 року лави чекістів і у вересні наступного року стає керівником НКВД Української РСР. Це сталося на другий день після початку Другої світової, у яку Радянський Союз вступив союзником Третього Райху, за що отримав свою частину здобичі – терени Західної України та Західної Білорусі, а потім і країни Прибалтики.

До приєднання нових територій готувалися, ретельно збираючи інформацію про потенційних ворогів радянської влади – політиків, військових, громадських діячів, державних службовців чи незалежних інтелектуалів. Після 17 вересня 1939 року такі відомості використовували чекісти для розгортання в Західній Україні операції під не дуже оригінальною назвою «Очищення».

Це була перша масштабна чистка, яку організовував Іван Серов, але далеко не остання. Вже через два тижні головний чекіст України доповідав керівництву про арешт 3 914 осіб (не рахуючи військовополонених), до кінця жовтня 1939 року кількість зросла до 5 972, а в наступному, 1940 році, йшлося вже про 44 тисячі в'язнів. Аби вирішити проблему переповнених тюрем, Серов звертався до керівництва НКВД СРСР з пропозицією про відправлення в табори ГУЛАГу 29 тисяч арештованих з України. Він був серед тих, хто вирішував долю ув'язнених воєнків та офіцерів польської армії, майже 22 тисячі з яких були розстріляні в Україні, Білорусі та Росії.

Іван Серов у радянській зоні окупації Німеччини, 1945 р.

Десятки тисяч заарештованих та вбитих стали лише підготовкою до наступного грандіозного етапу – «очищення» західноукраїнських теренів. Протягом неповних двох років звідси депортовано сотні тисяч (за деякими підрахунками, близько мільйона) мешканців – українців, поляків, євреїв.

Досвід Серова в організації таких операцій став у пригоді в Прибалтиці. Тож у квітні 1941 року він береться за втілення в життя постанови ЦК Компартії «Про заходи щодо очищення Литовської, Латвійської і Естонської РСР від антирадянського, кримінального і соціально небезпечного елемента».

Поки Іван Серов активно боровся із «внутрішніми ворогами» СРСР, країну атаковано зовнішніми. 22 червня колишні союзники, німці, розпочали реалізацію плану «Барбаросса». Але навіть тоді актуальність боротьби із внутрішнім опором для радянської влади не зникла, а отже, не зникала робота для чекістів, особливо таких досвідчених, як Іван Серов. Саме йому доручено створити і командувати сумнозвісними загороджувальними загонами («заградотрядами») та винищувальними батальйонами. Під час війни він встиг повоювати і під Москвою, і в Криму, і на Кавказі. У два останніх регіони чекіст повернувся незабаром після відходу німців у звичній для себе ролі чистильника – Серов був одним із організаторів масових депортацій у 1944 році народів Кавказу та Криму, обвинувачених радянською владою у співпраці з нацистськими окупантами. За це доблесний чекіст отримав високу нагороду – орден Суворова I ступеня.

Іван Серов, 1956 р.

Просуваючись на Захід разом із Червоною армією, Іван Серов знову опинився на Західній Україні. Ані його особисто, ані чекістів чи радянську владу загалом тут не чекали як визволителів, пам'ятаючи жахи першої радянської окупації. Тому нову адміністрацію зустріли активним рухом опору, який не вщухав ще десять років після завершення війни. Свою лепту в боротьбу з українським визвольним рухом, звичайно, вніс і наш досвідчений чекіст: Серов здійснював підготовку до депортації «бандпосібників та членів їхніх сімей».

Проте на Західній Україні він надовго не затримався, а рухався далі за Червоною армією. Іван Серов брав участь у боротьбі з польським підпіллям Армії Крайової, у розбудові структур органів безпеки комуністичної Польщі як офіційний радник при Міністерстві громадської безпеки. І знову-таки активна робота не лишилася без державного відзначення – борець із польським рухом за незалежність отримав найвищу польську військову нагороду «Віртуті мілітарі».

Серов розбудовував структури безпеки в радянській зоні окупації Німеччини. Саме він заклав основи комуністичної спецслужби, яка згодом стала відомою як «Штазі». Проте в Німеччині він опікувався не тільки державними справами, але й особистими. За численними свідченнями, чекіст був чи не найактивнішим серед представників радянської армії та адміністрації, які активно збагачувалися в переможений Німеччині. Серов, між іншим, звинувачувався в присвоєнні значної суми грошей після організованого ним штурму «Райхсбанку» і навіть у спробі залишити у себе бельгійську корону.

Проте це не завадило йому отримати найвищу радянську нагороду – 29 травня 1945 року Указом Президії Верховної ради СРСР Івану Серову присвоєно звання Героя Радянського Союзу із врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». І навіть серйозні внутрішньополітичні заворушення, які струсували радянську верхівку після смерті Сталіна, не зачепили Серова. Він вчасно підтримав знайомого йому ще з 1939 року Микиту Хрущова в його боротьбі проти свого колишнього шефа Лаврентія Берії. Останньому поразка коштувала життя, а Івану Олександровичу підтримка переможця обернулася отриманням найвищого військового звання – генерал армії. Незважаючи на відсутність війни, новоспечений генерал армії зумів окропити своє звання у свіжій крові, цього разу придушуючи Будапештське повстання 1956 року.

Придушення повстання радянськими військами, 1956 р.

Проте з вершини є лише один шлях – униз, і вже незабаром Серов переконався в цьому. Цього разу йому не допомогли навіть неабиякий політичний досвід та вміння підлаштовуватися під ситуацію. Піддавшись

новим віянням «відлиги», у 1957 році він звертався до Генпрокурора СРСР з пропозицією провести реабілітацію жертв сталінізму, однак рекомендував обмежитися лише 1937–1938 роками. Адже з 1939 року наступала черга його жертв.

У 1958 році Серов зміщений з посади керівника КГБ на менш впливову посаду керівника Головного розвідувального управління. Але це був тільки початок: у 1962 році, після викриття полковника ГРУ Пеньковського, який працював на західні розвідки, Серов втратив і цю посаду. Далі одна за другою з нього почали «облітати» нагороди та звання: першим позбавлено (заслуженого за депортації) ордена Суворова, далі – ордена Леніна і звання Героя Радянського Союзу. Згодом Серова понизили на три ступені до звання генерал-майора і, нарешті, у 1965 році його було виключено з партії.

Сподівання Івана Олександровича, що й цього разу якось утрясється і він знову повернеться на вершини влади, не виправдалися. Спроби реабілітуватися перед новими керівниками країни Брежневим, Андроповим та Горбачовим не дали жодних результатів.

Іван Серов, поки ще герой та орденоносець. Початок 1960-х

Помер Серов 1 липня 1990 року, не дочекавшись ані поновного визнання своїх заслуг перед радянської владою, ані суду за участь в її злочинах після падіння СРСР.

Р. С. Ще одну нагороду розжалуваний герой втратив вже після смерті – указом президента Польщі Леха Валенси Івана Серова в 1995 році позбавили найвищої польської військової нагороди «Віртуті мілітарі».

Радянський «бліцкриг» 1939 року

Після появи книги Віктора Суворова «Криголам» наприкінці 1980-х досі не вщухають дискусії щодо того, чи готував Сталін напад на Німеччину в 1941 році.

За цей час накопичилося чимало аргументів за і проти цієї версії, але суперечка залишається невирішеною передусім через брак документів. Натомість маємо велику кількість документів стосовно іншого радянського наступу на захід, який відбувся двома роками раніше – у 1939-му. Внаслідок цих дій до СРСР були приєднані західноукраїнські та західнобілоруські терени.

До цього наступу радянське керівництво, безперечно, готувалося, здійснювало підготовчі заходи ідейно-пропагандистського характеру (через рекламу визволення єдинокровних братів українців та білорусів) та безпосереднього практичного (розгортання військових з'єднань, підготовка НКВД до репресій проти осіб, які могли становити загрозу новій владі).

Попри це, документи свідчать: операція, яка розпочалася 17 вересня 1939 року, була не підготовлена. І хоча поляки фактично не чинили спротиву, Червона армія просувалася на захід дуже повільно, борючись насамперед проти власної неорганізованості та нею ж спровокованого хаосу.

Першим великим містом, до якого підійшла «доблесна армія-визволителька», був Тернопіль. Радянські солдати з'явилися тут тільки ввечері 17 вересня, проїхавши від колишнього радянсько-польського кордону лише 46 кілометрів.

Повільна швидкість пересування була зумовлена безладом на дорогах. «Дорога забита частинами війська, – повідомляв у Москву нарком внутрішніх справ УРСР Іван Серов, – часто створювалися пробки, що надовго затримували рух».

До кінця наступного дня оперативна група НКВД встигла захопити найважливіші урядові приміщення в місті, почала збирати зброю та розбиратися з кількома тисячами заарештованих.

Тим часом червоноармійці, захопившись роллю визволителів, у першу чергу розбили місцеві тюрми і звільнили в'язнів, чим додали роботи енкаведистам, які змушені були наново їх виловлювати.

На кінець 18 вересня чекісти звітували, що «частину колишніх в'язнів, зокрема кримінальних, вдалося затримати і повернути назад». Очевидно, інша частина кримінальників залишилася на волі й посилювала безлад.

Головним завданням НКВД було сприяти закріпленню радянської влади та забезпечити швидкий перехід армії через місто далі на захід, до Львова. А це було дуже непросто. «Армійського командування в місті немає, – жалілися чекісти, – тому спостерігається безлад: частини не знають, де розміщені їхні штаби. Призначений комендантом міста майор Вервицький не має у своєму розпорядженні жодної особи. Тому питаннями охорони і конвоювання полонених доводиться опікуватися нам, хоча це справа армії, зокрема коменданта гарнізону».

Червоноармійці біля трофейної польської зброї. Львів, вересень 1939 р.

Брак зв'язку та загальної координації призвів до того, що в першу ж ніч дві роти прикордонників, які прийшли в Тернопіль, потрапили під обстріл... вояків Червоної армії. У результаті двоє були поранені. «За ніч, – читаємо у звіті, – стрілянина відновлювалася декілька разів, причому перший спалах тривав близько години».

Наступного дня, 19 вересня, армія врешті залишила місто, але сюди досі не підтяглися представники нової влади. «Партійно-радянський актив ще не прибув, – повідомляли чекісти. – Газета не випускається, агітація не ведеться, а нам ніколи цим займатися».

Чекістам справді було ніколи займатися пропагандою, адже вони мали провести термінову чистку «суспільно небезпечних елементів» та завербувати агентуру для закріплення в терені. Невдовзі вони доповідали про успіхи – лише в Тернополі почали роботу 32 агенти та 141 інформатор. Однак уже через півтора місяця керівництво НКВД змушене було визнати, що «агентурно-інформаційна мережа, як правило, вербувалася з випадкових неперевіраних елементів».

Тим часом радянський «бліцкриг» 22 вересня 1939 року (подолавши трохи більше 150 кілометрів за п'ять днів!) нарешті досягнув Львова – найбільшого міста Західної України. Перед тим відбулася зустріч із командиром польського корпусу генералом Лянгером, на якій були прийняті умови здачі міста Червоній армії.

Польське військо мало залишити Львів до 14:00, військові склади передавалися радянському командуванню, госпіталі з пораненими залишалися на місці, а офіцерському складу гарантувалася особиста свобода. «Я висловився проти останнього пункту, стосовно особистої свободи, – писав керівник НКВД УРСР Іван Серов своєму шефові Беріі, – на це комбриг Курочкін, який представляв червоне командування, відповів, що він може порвати цей документ у будь-який момент». Отакий справжній офіцер, вірний своєму слову!

Радянські пропагандистські плакати з вересня 1939 р.

Натомість польський командир свого слова дотримав і розпочав здачу міста. Аби не виникло непорозумінь, Лянгер наказав розклеїти оголошення, що Львів передано Червоній армії.

Проте уникнути безладу не вдалося й тут: «Військові частини, очевидно, не попереджені про те, щоб не відкривати вогню, відразу відкрили рушничний та кулеметний вогонь. Почалася паніка на головній вулиці. Всі бійці Червоної армії стріляють, але більшість не бачать цілі. Багато стріляють по вікнах будинків. Не попадаючи у вікна, кулі піднімають пилюку, а інший вояк сприймає цю пилюку за дим пострілу й відкриває вогонь. Командування взагалі не керувало стріляниною. Хто хотів, той і стріляв, цілей стрілянини не було».

У результаті постраждали випадкові люди, були загиблі, зокрема журналіст газети «Комуніст», який приїхав висвітлювати «торжество історичної справедливості».

«Налякані такою стріляниною вояки і командири, – доповідав Серов, – далі пересувалися по Львову з оголеною зброєю. Все це справляло враження розгубленості й відсутності керівництва з боку командного і політичного складу».

Радянські пропагандистські плакати з вересня 1939 р.

Окрім дезорієнтованих червоноармійців, столицею Галичини в той час розгулювали й вояки німецької армії. «Німці, – обурено інформував начальство Серов, – щоденно роз'їжджають по Львову під різними приводами: повернути полонених, броньовик, підбиту гармату, довідку про біженців. Наше командування не звертає належної уваги на такі візити». Переймаючись своїм облаштуванням у місті, солдати також не пильнували залишених військових складів, які грабувало цивільне населення.

Незабаром до Львова під'їхало високе начальство – командувач Українського фронту Семен Тимошенко та секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов. Перший із гостей зажадав перемістити танкову бригаду на західну околицю міста, на що отримав від підлеглих відповідь, що «зі 160 танків на ходу лише 40, оскільки інші відстали в дорозі».

Партійного ж боса роздратовала «бездіяльність» НКВД: «Яка це робота? – кричав Хрущов. – Жодного розстріляного!» На це він отримав заспокійливу відповідь чекіста: «У Золочеві розстріляли 12 осіб, а без справи не стріляємо».

Але таки стріляли – і не лише чекісти, але й червоноармійці. Безлад, який постійно супроводжував військо, що сунуло на захід до річки Сян (тодішнього кордону з німцями), створював передумови для злочинів. Про

один із них за участю політрука ескадрону 28-го кавалерійського полку Бердникова доповіли самому Беріі.

Отож, 2 жовтня 1939 року політрук виїхав до містечка Кам'янка колишнього Люблінського воеводства у фільварок Павла Буречика. Увірвавшись до будинку, Бердников розстріляв господаря та ще п'ятьох членів його сім'ї, намагався перед смертю згвалтувати його дружину.

«Оскільки територію найближчим часом мали захопити німці, – повідомляли чекісти, – трупи були терміново закопані, тому встановити, чи була жінка згвалтована, тепер неможливо». 10 жовтня правопорушника затримали і розстріляли.

Проте цим покаранням злочинів не спинили. Більше того, влада, яка карала й нібито встановлювала справедливість, насправді таким чином лише відстоювала свою монополію на злочини. «Кількість заарештованих оперативно-чекістськими групами по західних областях України станом на 1 жовтня включно становить 3 914 осіб», – доповідав незабаром НКВД. І це був лише початок: протягом наступних місяців під жорна репресій потраплять ще сотні тисяч, депортованих та вбитих.

«...являясь отцом руководителя националистической организации», або
Трагедія отця Андрія Бандери

Історики жартують, що якби у греко-католицькій церкві існував цілібат, як у римо-католиків, українського національного відродження початку минулого століття могло б і не бути. У кожному жарті є частка жарту.

Отець Андрій, хоч рано овдовів, зумів виховати сімох дітей, дати їм добру освіту, зробити справжніми патріотами: трое доньок і чотири сини були членами національно-культурних і виховних організацій («Просвіти», «Лугу», «Пласту»), а згодом стали діячами націоналістичного підпілля. Усі дорого заплатили за свою активність: Оксана, Володимира, Марта – відбули багато років сталінських таборів, Богдан – імовірно, загинув як член похідної групи на півдні України, Василь та Олександр – замордовані в нацистському концтаборі Освенцім, Степан – убитий кілером КГБ.

Отець Андрій Бандера та його дружина Мирослава Глодзінська

Не обійшла жорстока доля і їхнього батька, отця Андрія Бандеру. Активний учасник становлення Західноукраїнської Народної Республіки, згодом капелан Української галицької армії, діяч цілого ряду громадських

установ, він не міг не потрапити у поле зору радянських органів безпеки, що розпочали свою діяльність на Західній Україні після 1939 року. Проте вирішальним для отця Андрія стало те, що він був «батьком керівника націоналістичної антирадянської організації» Степана Бандери, ім'я якого і для прихильників, і для ворогів стало символом непокори режиму. Про трагедію священника дізнаємося зі справи № 75140-ФП обсягом трохи більше ста аркушів, що вмістили інформацію про останні дні його життя.

Навесні 1941 року Сталін отримав уже безліч попереджень від своїх розвідників і дипломатів про те, що його вірний союзник Гітлер ось-ось розпочне наступ на СРСР. Та вождь народів не зважав на ці попередження – він був зайнятий іншою війною, яку розгорнув на новоздобутих західних територіях. Ворог був йому добре знайомий – «український буржуазний націоналізм». Минуло не так багато часу, відколи Сталін переміг його на Великій Україні. Знищення еліти, церкви, депортації і вимордування Голодомором селян як основних носіїв національної ідентичності – надійні методи у цій війні. Вони мали би спрацювати й на Західній Україні.

Отець Андрій Бандера

22 травня, рівно за місяць до німецького нападу, тут проводилися звичні для вождя народів «бойові дії»: тривала депортація сімей репресованих та ще не пійманих підпільників. У селі Тростянець на Долинищині в хаті місцевого священника Андрія Бандери чекісти знайшли «нелегала» – члена ОУН, що переховувався тут від агентів радянської влади. Це стало безпосередньою причиною арешту отця, якого спочатку відправили до обласного центру, а згодом (коли зрозуміли, хто потрапив до їхніх рук) – до самого Києва. Тут він перебував у внутрішній тюрмі НКВД за сумнозвісною адресою: Короленка, 33. Перебував недовго – лише кілька тижнів, адже нічого корисного для НКВД розказати не міг.

Допити, що розпочалися 9 червня, проводилися українською мовою, бо російською підслідний не володів. Отець Андрій і не намагався лукавити зі слідчими, бавитися в підпільника: він широко зізнався, що вважає себе націоналістом за світоглядом, хоча до ОУН ніколи не належав. Чи усвідомлював, що переховує в себе державного злочинця? Так, усвідомлював, саме тому й переховував, що той боровся проти радянської влади та міг бути репресований.

Нічого надзвичайно корисного для себе чекісти не почули і про дітей. Про те, що всі вони покинули домівку і поринули в націоналістичне підпілля, знали давно. Очевидно, найбільше цікавили контакти зі Степаном, який очолював Революційний провід ОУН. Отець Андрій розповів, що останні звістки від сина отримав у серпні 1940 року. Тоді до нього прийшов зв'язковий, який передав священнику хрестика, купленого Степаном у Римі. У Вічному місті провідник ОУН, за словами зв'язкового, мав зустрічатися з італійським міністром закордонних справ графом Чіано. Причиною такої зустрічі було те, що Степан Бандера не довіряв німцям як союзникам. Як виявилось згодом, його побоювання зовсім не були марними. Зв'язковий мав іще одне завдання від провідника – перевести отця Андрія через кордон,

врятувавши від репресій радянської влади. Проте священник відмовився, вважаючи за обов'язок розділити важку долю своєї пастви.

Родина Бандер. Отець Андрій сидить перший ліворуч. Другий праворуч стоїть Степан Бандера

Кримінальна справа Андрія Бандери

Допити, очевидно, не без застосування насильства, тривали кілька тижнів до 25 червня 1941 року. Їх не перервав навіть початок німецько-радянської війни. 29 червня, у той час, коли німецькі танки, вривавшись углиб СРСР, з кожним днем скорочували відстань до Києва, доблесні чекісти були дуже зайняті. Вони палили «націоналістичну» літературу, конфісковану в Андрія Бандери. Акт про знищення шкідливого читива містить 24 позиції, серед яких «Історія України-Руси», «Історичні пісні», «Повість врем'яних літ», «Проповіді» митрополита Андрея Шептицького.

Слідство у справі завершилося 2 липня 1941 року. В обвинувальному висновку, складеному слідчими, йшлося про переховування нелегала, наявність націоналістичної літератури, націоналістичні переконання підслідного. Проте першим, а отже головним, звинуваченням священника було те, що він, «будучи батьком керівника закордонного проводу антирадянської націоналістичної організації ОУН Бандери Степана Андрійовича, підтримував із ним до останнього часу систематичний зв'язок».

В'язничне фото Андрія Бандери, 1941 р.

Менш як за тиждень відбувся «суд», який тривав менше двох годин. Відповідаючи на запитання суддів про дітей, отець Андрій гордо відповів: «Я своїм дітям дав належне виховання, прививаючи їм любов до України. Світогляди моїх синів і доньок однакові». Судді, звиклі розмовляти лише зі зламаними генералами та маршалами, які визнавали себе японськими шпигунами, напевно, не сподівалися почути такого від старенького священника. 8 липня о 18:40 оголошено вирок: Андрія Михайловича Бандеру засудити до найвищої міри кримінального покарання – розстрілу. І знову в обґрунтуванні одним із перших звучить звинувачення в батьківстві керівника ОУН. «Найгуманніший суд у світі» дав підсудному п'ять днів на оскарження вироку.

Смертний вирок Андрію Бандері

Але німці вже біля воріт, на підході до Києва, тож чекати було ніколи. 10 липня 1941 року отця Андрія Бандеру розстріляли.

Жодної інформації про місце його поховання справа не містить. Ймовірно, він знайшов останній спочинок у Биківні, де протягом 1937–1941 років ховали розстріляних НКВД у Києві. Тож тут серед тисяч інших замордованих комуністами покійся останки священика, вбитого за те, що виховав дітей патріотами.

«Матч смерті» в інформаційній грі

Друга світова війна, представлена як Велика Вітчизняна, стала наріжним міфом СРСР. Міфом, що мав націєтворче завдання – послужити основою формування радянської ідентичності, а в перспективі й радянського народу. Його складовими були тези про масовий патріотизм і жертвність в ім'я радянської Батьківщини, небачена мобілізація всіх «радянських» людей у боротьбі зі страшною загрозою, месіанський похід на Захід з метою визволення Європи.

Останнім потужним акордом міфу була Велика Перемога, яка підтверджувала правильність обраного радянським керівництвом курсу, могутність та нездоланність комуністичної влади. Цей великий радянський міф, наче мозаїка, складали безліч маленьких, які розповідали про подвиги солдатів Червоної армії та радянських підпільників у кожній місцевості, охопленій війною.

Його елементами були історії про героїчні вчинки лікарів, учителів, простих працівників заводів і, звичайно, дітей. Грубенський томик під назвою «Діти-герої» – обов'язковий атрибут кожної дитячої бібліотеки, який мав сприяти не лише підвищенню освіченості молодого покоління, але й формуванню радянської ідентичності. Звісно, не могли залишатися поза межами всенародного подвигу і народні улюбленці-спортсмени. Особливо – зважаючи на загальне захоплення цим видом спорту – футболісти.

Персонажами чергової пропагандистської story стали реальні особи – спортсмени, які після відступу радянської влади залишилися в Києві, працювали на місцевому хлібзаводі, грали у футбол у складі новоствореної команди «Старт», перемагали на полі німців та угорців. Згодом частина з них потрапила до концтаборів, а деякі були розстріляні. Справді трагічна історія з життя окупованої німцями України.

Але радянським пропагандистам вона видалася надто невиразною, тому її дещо підмонтували, у результаті події, розділені в часі (перемога над німецькою командою, арешт та розстріл футболістів), об'єднали і вишикували у стрункий сюжет, названий «матчем смерті». Його центральною драматичною основою стала принципова відмова футболістів програти матч, після чого їх нібито розстріляли.

Міф став канонічною частиною радянської пропаганди після появи в 1957 році повісті Петра Северова та Наума Халемського «Останній поединок» та фільму «Третій тайм», який вийшов на екрани через п'ять років. Уже незабаром його посилено офіційною позицією – у 1965 році до 20-ї річниці перемоги футболістів нагороджено державними медалями «За відвагу» та «За бойові заслуги».

Тож тепер сумніватися, що «матч смерті» був (попри те, що ще жили свідки та учасники цих подій), ставало небезпечно, адже це суперечило «лінії партії». Утім, за ширмою пропагандистської патетики катебісти попереджали про небезпеку роздування легенди, зіпертої на такі непевні факти. Напередодні відкриття пам'ятника в Києві старший оперуповноважений КГБ майор Удін у листі до свого шефа Віталія Федорчука акцентував увагу на далеко не геройському боці справи.

«Цілком очевидно, – писав він, – що футболісти залишилися проживати на окупованій території, не намагаючись відійти з частинами Червоної армії, у лавах якої їхня присутність була дуже необхідна у важкий для Батьківщини час. Згодом вони підтримали ініціативу зрадників Батьківщини з представників міської управи, які за підтримки окупаційної влади створили із залишених у Києві спортсменів клуб майстрів спорту, а з футболістів команду міста, до якої увійшли гравці команд-майстрів «Динамо» і «Локомотива».

Футбольні матчі між українськими та німецькими командами періодично відбувалися в окупованому Києві. Афіші з таких зустрічей

Ця команда неодноразово зустрічалася в товариських матчах із футбольними командами вермахту та угорських військових частин, дислокованих у Києві. Всі учасники збірної команди були працевлаштовані (на хлібзаводі № 1 і ковбасній фабриці). З часом, освоївшись із обстановкою, вони зорганізували викрадення продуктів, а згодом, опрацювавши маршрути їх розвезення по місту, обумовили зустрічі один з одним, щоб ними взаємно обмінюватися. Ця обставина, а можливо, й те, що окупантам набридла

футбольна забава, призвела до того, що всі футболісти виявилися запротореними в табір військовополонених. Як засвідчили розслідування, причина розстрілу футболістів у таборі військовополонених мала не політичний, а випадковий характер. Свідки розповіли, що за провини одного з військовополонених (цей військовополонений каменем убив службового собаку) окупанти вишикували весь особовий склад табору і розстріляли кожного п'ятого».

Та зупинити розкручений пропагандистський маховик уже було неможливо. Тому 19 червня 1971 року на київському стадіоні «Динамо» урочисто, за участю керівників держави, відкрито пам'ятник футболістам.

«Виступає Макар Гончаренко, – читаємо в радянській газеті за цей день, – один із учасників знаменитого матчу смерті, зіграного динамівцями Києва в 1942 році. Він розповідає про останню гру своїх товаришів. За всю столітню історію футболу в ньому не було більш трагічної сторінки, ніж ця, – говорить Андрій Біба, – і ми, молоді динамівці, ніколи не забудемо, що був день, коли футбольне поле стало фронтовим окопом».

Німецька та українська команди після матчу, згодом названого пропагандою «матчем смерті», 9 серпня 1942 р.

Інформаційний галас у 1974 році досяг Німеччини, де прокуратурою міста Гамбург було порушено кримінальну справу за фактом імовірного вбивства футболістів. Ретельне німецьке розслідування тривало понад 30 років. Урешті 18 лютого 2005 року опубліковано висновок у справі, підготовлений прокурором Йогеном Кульманном. У ньому читаємо: «Поширювана протягом багатьох років у колишньому Радянському Союзі версія про те, що причиною розстрілів чотирьох гравців була перемога в матчі проти німецьких окупантів 9 серпня 1942 року, є очевидною вигадкою. Матч, який відбувся 9 серпня 1942 року, як і декілька попередніх матчів, а також матч, який відбувся ще й 16 серпня 1942 року, проходив у дружній атмосфері. Після закінчення гри була зроблена фотографія двох спортивних команд – німецьких військовослужбовців і радянських гравців... Не встановлено жодного зв'язку між грою футбольних команд, що відбулася 9 серпня 1942 року, та розстрілом трьох гравців у Сирецькому таборі».

На момент публікації висновку офіційна радянська версія подій уже давно розсипалася і в Україні. На початку 1990-х з'явилося чимало публікацій, які проливали світло на те, що насправді сталося з київськими футболістами. У 2006 році дослідник та колишній заступник голови СБУ Володимир Пристайко опублікував книгу «Чи був матч смерті?», де вперше надруковано документи слідства, проведеного радянськими органами безпеки.

Здавалося б, міф остаточно зник разом із тоталітарною державою, яка його породила. Та несподівано у 2012 році про «матч смерті» заговорили знову.

Видовищним та дорогим фільмом, знятим російськими кінематографістами, хочуть відродити стару радянську легенду. Для чого? Відповідь легко знайти в російських ЗМІ.

«Цей фільм, – читаємо в одному з повідомлень про кінострічку, – має патріотичну мету, завдання якої – відродити патріотизм у тій же Україні, особливо Західній, де наростають антиросійські настрої, показати, що націоналізм і нехтування радянською історією – це не лише блюзнірська, але й аморальна поведінка».

То ж що, усе вертається «на круги своя» – відроджений міф про «матч смерті» знову стає елементом великого міфу, а той, у свою чергу, основою відродження «великого і могутнього»?

Життя і смерть священика Омеляна Ковча[1 – Статтю написано у співавторстві з Володимиром Бірчаком.]

«Був сином і священиком одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього народу» – у цих словах кардинала Любомира Гузара коротко історія життя Омеляна Ковча, людини, що була гарячим патріотом своєї землі, але разом з тим зуміла піднятися над національними упередженнями. Його батьківщина Галичина була краєм, де протягом століть разом жили українці, поляки та євреї. Історія їхнього співіснування має чимало драматичних сторінок та конфліктів. Але для представників усіх трьох націй постать Омеляна Ковча стала символом справжньої Людини.

Коли 20 серпня 1884 року в сім'ї греко-католицького священика Григорія Ковча народився син Омелян, усі гадали, що знають його подальшу долю. Звичайно, малюк стане священиком, як і його батько, його дядько та дід. Як і кожен греко-католицький священик Галичини на межі XIX і XX століть, він поєднуватиме духовну службу з активною громадською роботою на селі. Адже такими були його дід, батько, дядько, сотні інших священиків Української греко-католицької церкви, які стали ключовими діячами українського національного відродження на теренах Галичини, що на той час входила до Австро-Угорської імперії.

Майже все в цих передбаченнях збулося. От тільки крім очікуваної копіткої роботи на духовній та громадській ниві, на долю хлопчика припало ще багато страждань, яких тоді, наприкінці XIX століття, ніхто не міг навіть уявити: дві світові війни, участь у визвольній боротьбі українців, переслідування польською, радянською та нацистською владою, врешті смерть у таборі смерті в Майданеку.

Григорій Ковч, який, крім Омеляна, виховував у сім'ї ще трьох дітей, попри матеріальні труднощі у родині, зробив усе від нього залежне, аби син здобув добру освіту. Після закінчення початкової школи в селі Космач,

де містилася парафія батька, Омелян продовжив навчання у гімназії головного міста Галичини – Львова. Врешті закінчив здобуття освіти він ще далі від дому – у Римі, де з 1905 до 1911 року навчався в колегії святих Сергія та Вакха.

Можливість жити та навчатися у Вічному місті йому забезпечила допомога від тодішнього керівника греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького. Згодом, через багато років, очільник церкви вдруге намагатиметься допомогти Омеляну Ковчу, цього разу рятуючи його від смерті, а не від бідності.

Священик Омелян Ковч (1884–1944)

Ще до завершення навчання та прийняття духовного сану Омелян Ковч одружився з Марією-Анною Добрянською, теж донькою священика. У щасливій сім'ї виросло шестеро дітей – три сини й три дочки. Першу парафію молодий священик отримав далеко від батьківщини, в іншому кінці Австро-Угорської імперії, у містечку Козарац (сучасна Боснія і Герцеговина). Тут його парафіянами були бідні українські емігранти, тому й сім'я священика жила у важких матеріальних умовах.

Проте вже незабаром бурхливі історичні події змінили тихе життя Омеляна Ковча. У 1914 році почалася Перша світова війна, і священик повернувся на батьківщину, яка стала однією з арен кривавої війни. Галичину завоювали російські війська, потім її відвоювала армія Австро-Угорської імперії, потім знову наступали росіяни. Чи не найбільшою трагедією українців того часу було те, що у війні, яка точилася на їхніх землях, вони боролися один з одним за чужі інтереси в імперських арміях. Такою була ціна, яку вони платили за відсутність власної держави.

Українці засвоїли цей урок, тому піднялися на боротьбу за незалежність. На завершальному етапі Першої світової війни імперії розвалювалися, а на їх руїнах почали з'являтися національні держави поневолених народів. У листопаді 1918 року у Львові проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. Проте на територію Галичини претендували й представники іншого народу, який до того теж входив до складу Австро-Угорської імперії, – поляки. Тому між українцями та поляками почалася війна.

Серед тих, хто вступив до лав Української галицької армії, яка мала захищати новостворену Західноукраїнську Народну Республіку, був рідний брат Омеляна Євстахій. Сам Омелян Ковч, як духовна особа, не міг брати зброї до рук, проте й не міг проігнорувати патріотичного пориву, тому пішов капеланом до українського війська. З-поміж інших священиків, які виконували свій духовний обов'язок серед вояків УГА, був і батько Омеляна Григорій. Старенький священик так і помер у війську, захворівши

наприкінці 1919 року на тиф. Натомість його син продовжував службу до останніх днів боротьби армії, яка після поразки у протистоянні з поляками в Галичині відступила на схід, де протидіяла більшовицькій армії, захищаючи Українську Народну Республіку.

Під час навчання в Римській колегії святих Сергія і Вакха. Омелян Ковч сидить другий зліва, 1908 р.

Власне, під час війни сторонні вперше побачили надзвичайну віру отця Ковча, яка іноді виливалася в зухвалу сміливість. Його часто помічали разом із вояками на передовій лінії фронту. «Знаю, – говорив він, – що вояк на лінії фронту почувається найкраще, коли бачить там лікаря й духівника». І жартома додавав: «Ви ж знаєте, що я свячений, а свяченого куля так легко не бере». Ця віра і в майбутньому дозволяла йому виходити з дуже скрутних ситуацій і вселяти впевненість у інших.

Разом з іншими вояками УГА він потрапив у полон до більшовиків. В'язнів завантажили у вагони, які повезли їх до місця розстрілу. На одній із зупинок потяга вартовий, російський солдат, відпустив священика зі словами: «Отче, не забувайте молитися за Луку». Проте замість волі Омелян Ковч знову потрапив у табір для військовополонених, цього разу польський. Найстрашнішим лихом тут був тиф, який щодня забирав життя сотень вояків. Отець Омелян, що до останнього подиху був із умираючими, не міг не заразитися сам. Але йому вдалося подолати хворобу і після тривалої війни повернутися додому.

У 1922 році він отримав парафію в містечку Перемишляни на Львівщині. Після війни ці терени належали до нової Польщі. Перемишляни, як і інші населені пункти такого типу в Галичині того часу, були багатонаціональними – крім українців, тут мешкали, поляки, євреї, цигани і навіть кілька німецьких родин. І, попри недавню війну та непросту історію стосунків між цими націями, люди жили досить мирно, водночас намагаючись толерувати і поважати традиції та обряди іншого народу. Коли у християн було якесь велике релігійне свято, то євреї закривали свої крамниці й оголошували вихідний день, те саме робили і християни при певному іудейському святі.

Вулиця А. Міцкевича в галицькому містечку Перемишляни, 1925 р.

У Перемишлянах Омелян Ковч працював увесь недовгий мирний період між двома світовими війнами. Звичайно, він не обмежувався роботою в церкві, а брав активну участь у громадському житті міста – був засновником Народного дому (місця проведення національних свят українців), читальні

товариства «Просвіта», метою якого було поширення знань серед українців. Він також зініціював створення Українського банку, який мав бути інструментом певної фінансової незалежності української громади міста. Діяльність священика на національній ниві не обмежувалася легальним сектором – у допитах монахині Олени Вітер, проведених чекістами, вона вказує на його причетність до ОУН і навіть називає членом Перемишлянського районного проводу підпільної організації. До її лав входив і його син Сергій, теж священик греко-католицької церкви.

Активна громадська діяльність Ковча викликала репресії з боку польської влади, яка намагалася обмежувати розвиток українського національного руху, добачаючи в ньому загрозу цілісності своєї держави. Обшуки в хаті отця стали недоброю місцевою традицією: лише за 1925–1934 роки їх було майже 40, половина з них завершувалась арештом та довшим чи коротшим ув'язненням. Незважаючи на репресії, отець Ковч завжди був відкритим для всіх. Він знаходив час для своїх вірних, а також і для представників інших віровизнань – часто за порадою до нього приходили місцеві поляки та євреї.

Отець Омелян Ковч (сидить другий зліва у другому ряді) разом із випускниками Перших кооперативних курсів у м. Перемишляни, 1925 р.

У вересні 1939 року після початку Другої світової війни, з приходом у Галичину радянської влади, ситуація в місті почала швидко мінятися. Поляки, які за минулої влади користувалися привілеями як представники державної нації, стали першими жертвами комуністичних репресій. Арешти і репресії торкнулися насамперед державних службовців, згодом перекинулися на діячів політичних партій та громадських об'єднань. Отець Омелян був першим, хто кинувся допомагати нужденним. Чи з продуктами, чи з грошима, чи просто з добрим словом він навідувався в сім'ї польських офіцерів, яких відправили до Сибіру. На запитання їхніх жінок: «Як ти можеш нам допомагати, якщо мій чоловік ще недавно проводив у твоїй оселі обшуки?», отець лише посміхався і говорив, що це його обов'язок.

Українці та євреї, які перші місяці радянської влади відчували певне покращення (комуністична пропаганда говорила про їхнє «визволення з-під польського гніту»), незабаром теж стали об'єктом репресій НКВД. Услід за ешелонами, якими на схід вивозили поляків, потяглися вагони, набиті українцями та євреями. Український національний рух оголошений «буржуазно-націоналістичним» та ворожим новій владі, а його активістів заарештовували та засуджували до тюремних ув'язнень чи навіть розстрілів. Омелян Ковч уникнув репресій у цей страшний час. Він продовжував свою духовну службу і не боявся навіть організовувати масові церковні заходи з участю вірян, попри підкреслену антирелігійність влади.

Омелян Ковч був батьком шістьох дітей, але допомагав виховувати і чужих. Наймолодший хлопчик на фото – дитина, яку священник узяв на виховання в бідної української родини

Темпи репресій в 1941 році постійно наростали, а тюрми приєднаної до СРСР Західної України були переповнені в'язнями, здебільшого політичними, тими, кого влада називала «ворогами народу». Серед них найбільше було молодих хлопців і дівчат, активістів Організації українських націоналістів, які розгорнули підпільну антирадянську боротьбу.

22 червня 1941 року наступом німецьких військ на територію СРСР розпочався новий етап Другої світової війни. Радянська влада виявилася не готовою до такого швидкого розвитку подій і не здатна була організувати ефективну оборону. Німці з кожною годиною просувалися далі на схід. Тим часом НКВД був зайнятий подальшими арештами усіх «політично неблагонадійних». Цього дня серед них мав бути і отець Омелян Ковч. Місцеві жителі (за деякими свідченнями, це були євреї) заховали священника, і він таким чином уникнув не лише арешту, але, напевно, й розстрілу. Радянська влада залишила після себе кривавий слід по всій Західній Україні – після відступу в тюрмах виявлено тисячі вбитих в'язнів. Їх розстрілювали без суду через брак часу для розгляду справ і засобів для евакуації ув'язнених. Серед убитих виявили чимало священників.

Отець Омелян Ковч зі своїми парафіянами

Тим часом Омелян Ковч пережив п'яту у своєму житті зміну влади на рідних теренах. Нацисти не збиралися відновлювати на цих землях ані польської держави, ані української. Вони мали бути лише колонією Третього Райху, а їхнє населення – рабами прийшлих господарів. Німці зі зневагою ставилися до українців та поляків і позбавляли їх багатьох прав. Проте найгіршим було їх ставлення до єврейського населення, вбивства якого почалися з перших днів становлення нового режиму.

Налякані постійними репресіями, люди часто намагалися не помічати лиха, яке чинили з іншими, кожному вистачало власних проблем, кожен лишався на самоті зі своїм болем та страхом. На цей страх також накладалися різні національні упередження, пам'ять про минулі негаразди та конфлікти, які дозволяли відгородитися від чужих страждань і не помічати знищення представників іншої національності. Але Омелян Ковч навіть у такий важкий час не переступав через свої моральні цінності, чого б це йому не коштувало. І знову, як колись, його віра і впевненість у своїй правоті часом творили чудеса.

У вересні 1941 року група німецьких есесівців закрила синагогу міста Перемишляни, наповнену людьми, які прийшли молитися. Усередину хтось із них кинув запальні бомби. Почалася пожежа, кинувшись до дверей, люди

зрозуміли, що потрапили у смертельну пастку. «Римо-католицький ксьондз і група людей із Перемишлян прибігли до отця Ковча із проханням, щоб допоміг врятувати синагогу, – розповідає про цей випадок колишній мешканець Перемишлян Леопольд Кляйман-Козловський. – Ковч, який досконало знав німецьку мову, крикнув до німецьких солдатів, щоб допустили його до синагоги. Останні оніміли від здивування і пустили його, а отець кинувся виносити людей із охопленої вогнем синагоги. Серед інших, яких врятував о. Ковч, був рабин м. Белз Аарон Рокеах, який у той час перебував у Перемишлянах».

Омелян Ковч був здатний не лише на геройський вчинок, але й на тривалу ризиковану працю. Коли у Перемишлянах утворилось гетто, отець неодноразово на свій власний страх і ризик пробирався туди, щоб допомогти євреям. Він приносив із собою їжу, медикаменти, чисту білизну та інші речі, щоб хоч якось зарадити людям у їхній біді.

Врятований Омеляном Ковчем рабин Аарон Рокеах

Ще одним способом порятунку євреїв, до якого вдався священик, було виготовлення так званих арійських документів (метричні виписки з церковних книг про хрещення), які могли вберегти від знищення. Так сталося, зокрема, і з Рубіном та Іткою Пізем, яким завдяки посвідкам від о. Ковча вдалося вижити під час Голокосту.

За таку діяльність отець Ковч на початку січня 1943 року був заарештований гестапо та ув'язнений у львівській тюрмі на Лонцького. Родина, знайомі й сам митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький робили все можливе для його визволення з-за ґрат. Нацисти поставили єдину умову: український священик має письмово зобов'язатися нічим не допомагати євреям. Отець Омелян відповів відмовою. «Послухайте мене, пане Ставицький, – сказав він тоді офіцеру гестапо, – Ви є офіцером поліції. Ваш обов'язок розшукувати злочинців. Будь-ласка, віддайте Божі справи у Божі руки». Офіцер, обурений зухвалою відповіддю священика, наказав повернути його до в'язниці.

Митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький (сидить по центру) не лише допоміг молодому священику Омеляну Ковчу (крайній зліва згори) під час його навчання в Римі, але й згодом, через багато років, намагався врятувати його від нацистських репресій

Тут його ще довго катували, а згодом запроторили до концтабору Майданек. Але навіть перебування у страшній фабриці смерті не зламало священика. «Я розумію, що Ви стараєтеся звільнити мене, – писав він своїм рідним із

табору, – але я прошу Вас нічого не робити. Вчора тут вони розстріляли 50 людей. Якщо мене не буде тут, хто допоможе їм перейти в інший світ? Вони підуть навіки зі своїми гріхами в глибокому відчаї, який нависає над цим пеклом. Але зараз вони відходять із високо піднятими головами, залишаючи свої гріхи позаду себе. Вони переходять міст із радістю в серцях, і я бачу, як мир і спокій утверджуються в них, коли я востаннє маю з ними розмову».

Омелян Ковч вважав, що саме тут, серед приречених на смерть, найкраще виконає свою місію. І це було для нього найважливішим. «Я вдячний Господу за його доброту до мене, – читаємо в іншому його листі. – Поза небесами, це єдине місце, де я б хотів бути. Ми тут усі рівні. Поляки, євреї, українці, росіяни, литовці чи естонці. Я тут єдиний священник. Я не можу уявити, що вони робитимуть без мене. Тут я можу бачити Бога – Бога, який один для всіх, незалежно від наших релігійних відмінностей. Мабуть, наші церкви є різними, але у всіх із них панує Всемогутній Господь. Коли я відправляю літургію, всі вони моляться. Вони моляться різними мовами, але ж чи Господь не розуміє всіх мов? Вони помирають по-різному, і я допомагаю їм перейти міст. Чи ж це не благословення? Чи ж це не найкраща корона, яку Господь міг покласти мені на голову? Це так. Я дякую Господу тисячі разів на день за те, що він відіслав мене сюди. Я не міг би просити в Нього більшого. Не впадайте у відчай через мене. Радійте разом зі мною. Моліться за тих, хто створив цей табір та цю систему. Вони найбільше потребують вашої молитви... Хай Господь змилюється над ними...».

У крематорії Майданека нацисти знищили тіло Омеляна Ковча, але не змогли знищити пам'ять про нього

Омелян Ковч, в'язень № 2399 Майданека, працював разом з усіма іншими в таборі, але після важкої фізичної праці він ще виконував функції пароха страшною фабрики смерті. Духовну розраду він давав усім, незалежно від їхньої національності чи віросповідання.

Страшні таборові умови остаточно зламали здоров'я вже немолодого чоловіка. Він помер за колючим дротом 25 березня 1944 року, не доживши кілька місяців до визволення Майданека. Офіційною причиною смерті названо серцеву недостатність. Тіло священника, як і тисяч інших, спалено в одному зі страшних крематоріїв табору.

Освячення пам'ятника Омеляну Ковчу проводить патріарх УГКЦ Святослав

Але пам'ять про праведника не вдалося знищити так легко, як його тіло. Врятовані ним люди нагадували іншим про життєвий подвиг священника. У 2001

році під час візиту до України Папа Іван Павло II проголосив отця Омеляна Ковча Блаженим Священномучеником.

Страшний маскарад Хаїма Сигала

Беручи до рук ту чи іншу архівну справу, важко передбачити, наскільки цікавою вона буде. Проте в цьому випадку відразу було зрозуміло, що дослідника очікує щось неординарне – на кожному з чотирьох грубих томів зазначалося, що це «Справа № 67436 зі звинувачення Сигала Х. І., він же Сиголенко К. М., він же Ковальський К. І.». Три різних особи, які ніби представляли три різні національності, об'єднані не лише спільною обкладинкою, але й реальною долею однієї людини, яка кожного разу міняла не лише прізвище, але й саму себе.

Образи, які втілював у життя герой нашої розповіді, були, здавалося б, взаємовиключними. Радянський міліціонер, а згодом один із командирів партизанського загону НКВД та сотник «Поліської січі» і ад'ютант самого отамана «Тараса Бульби» навряд чи змогли б порозумітися між собою під час зустрічі. Так само, зрештою, як повстанець із керівником поліції в містечку Дубровиця, а тим більше заступник коменданта німецького табору із жертвою нацистської політики Голокосту. Конфлікт між цими соціальними ролями неминучий за умови, що їх не виконує одна особа.

Багатовимірність долі однієї людини є найкращим підтвердженням хибності спрощених одномірних підходів до оцінки історії загалом. Особливо якщо йдеться про історію страшних воєн та катаклізмів минулого століття. Історію Хаїма Сигала, важку і страшну, неможливо вписати в прості бінарні схеми на кшталт «наші – німці», «герої – злочинці», «жертви – кати». Але саме таким складним і є реальне життя, а історія лише прагне його відтворити. Тож спробую і я, «без гніву та пристрасі»...

Хаїм Сигал: вчитель, міліціонер, партизан

Хаїм Сигал народився 27 березня 1904 року в селі Лещатів на Львівщині. У сім'ї Ісака та Дебори Сигалів, крім нього, виховувалися ще п'ятеро синів та дві доньки. Батько працював на горілчаному заводі, допоки в 1914 році його не мобілізували до австро-угорської армії. Очевидно, Перша світова позбавила Хаїма повноцінного дитинства. Не надто веселою була і його юність, адже батько помер незабаром після повернення з війни в 1919 році, тому молодий хлопець разом зі старшим братом Єнохом змушені були працювати, щоб прогодувати велику родину.

У 1920 році сім'я Сигалів переїхала до Львова. Саме тут Хаїм почав працювати продавцем у магазині, згодом працівником складу, а вечорами навчався. Здобута освіта дала йому можливість як-так влаштуватися в житті – у 1928 році, після закінчення вчительської гімназії, він став

викладати у приватній єврейській школі. Не знати, чи був він задоволений тихим і спокійним життям провінційного вчителя, чи все ж прагнув зробити блискучу кар'єру, але жодних шансів для швидкого соціального злету в міжвоєнній Польщі він як єврей не мав. Тож, напевно, і решта його життя була би спокійною і, можливо, навіть нудною. У пам'яті невеликого кола своїх учнів він залишився би як тихий, маленького зросту, вбраний у дешевий костюм учитель.

Кримінальна справа на Хаїма Сигала, він же Кирило Сиголенко, він же Карл Ковальський

Але в 35-літньому віці в його життя вдруге увірвалася війна, і решта 17 років стали цілком іншими, та й сам Хаїм зовсім змінився. Чи тільки війна винна в тому, що сталося, чи риси, які вона проявила, визрівали в тихому вчителеві й до цього? Відповісти на ці питання неможливо. У будь-якому випадку війна скалічила життя Хаїма Сигала, як і мільйонів інших людей, поставила їх в екстремальні умови, котрі перетворювали одних у героїв, а інших – у покидьків. Або і в героїв, і в покидьків.

Прихід радянської влади на Західну Україну в 1939 році швидко і вщент зруйнував суспільну модель, яка не давала можливості реалізувати свій потенціал українцям та євреям як представникам національних меншин у Другій Речі Посполитій. Багатьом із них тоді, у вересні 1939-го, хотілося вірити у проголошуване по радіо і на мітингах «Кто был ничем, тот станет всем». Тому молоді хлопці масово записувалися до народної міліції, намагаючись прислужитися новій владі. Серед добровольців, які приєдналися до лав міліції 22 вересня, був і вчитель єврейської школи Хаїм Сигал.

Облаштувавшись на новоприєднаних теренах, радянська влада почала перевіряти своїх добровільних помічників. Багатьох міліціонерів було заарештовано як неблагонадійних. Хаїм Сигал пройшов перевірку і був визнаний гідним служити радянській владі. Щоби сподобатися своєму начальству, Сигал в автобіографії, написаній у листопаді 1939 року, окремо підкреслив, що «до партії не належав, але завжди був симпатиком компартії».

Тож восени 1939 року Хаїм остаточно змінив свій цивільний учительський костюм на уніформу радянського міліціонера. Відтак він пройшов навчання в школі міліції і став працювати помічником оперуповноваженого спочатку дев'ятого, а потім першого районного відділення у Львові. За цей час колишній учитель устиг влаштувати і особисте життя, одружившись із молодшою на 17 років дівчиною, що стала Цилею Лазарівною Сигал. У 1941 році в їхній родині з'явилася донька Люба. Життя Хаїма налагоджувалося, і, схоже, на нього чекала швидка кар'єра. Але свої корективи знову внесла війна.

Хаїм Сигал, учитель

22 червня німці скерували війська на свого колишнього союзника – СРСР. Нездатна організувати ефективну оборону, влада вдалася до термінової евакуації. Вже в перший тиждень війни, 27-28 червня, зі Львова виїзять співробітники міліції, серед них і Хаїм Сигал. Їх вивозять на схід. Як далеко – ніхто не знає, адже ще вірять, що ось-ось шалений наступ німців таки зупинять. На схід, подалі від фронту, виїхала і дружина Хаїма Циля з донькою Любою. Їхні долі більше не перетнуться, і Хаїм так ніколи й не дізнається, чи пережили вони воєнне лихоліття.

Тим часом евакуйовані міліціонери доїхали спочатку до Вінниці, а згодом і до Києва. Вже в липні стало зрозуміло, що спинити німецький «бліцкриг» найближчим часом не вдасться, а тому потрібно готуватися до тривалої війни, у тому числі партизанської. Радянське командування розуміло, що цю відповідальну справу можна доручити лише професіоналам. Тому партизанські загони формує НКВД. Це згодом, після війни, радянська пропаганда говоритиме про «народних месників», а зараз Сталіну потрібні були досвідчені диверсанти. Серед тих, кого готували на цю роль, опинився і Хаїм Сигал, який разом із іншими колишніми міліціонерами пройшов у Києві спеціальний вишкіл, організований НКВД.

«На другий день, – свідчить Сигал, – нас переобмундирували, все міліцейське обмундирування ми здали, а отримали штани військового зразка, сорочки (гімнастерки) чорного кольору, шинелі, речові мішки, а озброїли нас гвинтівками». Колишній учитель та колишній міліціонер став партизаном. Як свідчить довідка Комісії у справах колишніх партизанів Вітчизняної війни 1941–1945 років при Президії Верховної ради УРСР, не просто партизаном, а «начальником штабу 8-го батальйону 1-го партизанського полку військ НКВД».

Автобіографія Хаїма Сигала. До 1939 р. його життя ще було тихим і спокійним. Для викладення фактів 35 років існування вистачило двох із половиною аркушів. Наступні 13 років зaledве вмістилися в чотири грубих томи кримінальної справи

Проте «попартизанити» довго не вдалося. Закинутий у німецький тил десь у районі Новограда-Волинського загін втратив будь-який зв'язок із зовнішнім світом. Вояки кілька днів блукали лісами, намагаючись освоїтися в невідомій місцевості, і потрапили під обстріл. Перша вислана розвідка не повернулася. Чи розвідники загинули, чи покинули товаришів, було невідомо. Так само не до кінця зрозуміло, як залишив загін Хаїм Сигал. На допиті він розповідав, що його також відправили в розвідку. Чи справді це так, чи начальник штабу, зрозумівши безвихідь ситуації, сам покинув своїх

вояків, ми не дізнаємося ніколи – жодної інформації про подальшу долю підрозділу та його солдатів не збереглося.

За версією самого Сигала, його, перевдягнутого для розвідки в цивільне, затримали німці й відправили в табір для військовополонених, а згодом у пересильний пункт у Новограді-Волинському. На той момент у німецькому полоні опинилися тисячі вояків Червоної армії, які не бажали вмирати «за родину и Сталина». Німці виявилися цілком не готовими до такої кількості полонених і не знали, що з ними робити. Їм бракувало перекладачів, щоб бодай якось порозумітися з велетенськими масами колишніх радянських солдатів. Тож коли один із них продемонстрував знання німецької, його відразу забрали від інших, призначивши перекладачем. Це був Хаїм Сигал, колишній учитель, колишній міліціонер, колишній партизан, а тепер перекладач, який відрекомендувався як Кирило Миколайович Сиголенко, українець.

Проте успіх Сигала був дуже короточасним. Німецький унтер-офіцер, утішений, що знайшов потрібну людину, вирішив якнайшвидше оформити його на роботу, тож відразу відправив на медичний огляд. Після відвідин лікаря Хаїм вийшов у коридор. «Тут же в коридорі, – згадував він, – унтер-офіцер зняв із мене наручний годинник і один раз ударив в обличчя рукою... Я зрозумів, що вони дізналися мою національність, отже, буде погано, можуть мене, як громадянина єврейської національності, вбити, тому я вирішив тікати».

Втеча була доволі легкою, адже охорона полонених була не надто суворою. Кілька днів Хаїм рухався на захід, поки не дійшов до волинського містечка Корець. Тут він наважився зайти до районної управи, знову назвався Кирилом Сиголенком, уродженцем Чернігова. Після розмови з головою управи отримав на це ім'я довідку, яка посвідчувала його особу.

Минувши перші небезпеки, Хаїм вирішив ще раз спробувати знайти роботу. Із виписаною в Корці довідкою він поїхав до Рівного, де влаштувався перекладачем, потреба в яких у нової влади залишалася дуже гострою. Цього разу він отримав роботу в обласній управі без пригод. Через деякий час його відправили в містечко Сарни, де він продовжував працювати перекладачем спочатку в окружній управі, а потім в окружній поліції.

Саме тут, у приміщенні сарненської поліції Хаїм Сигал зустрів Тараса Боровця – «Тараса Бульбу». Це був вересень 1941 року: зірка отамана «Поліської січі» була саме в zenіті, про нього говорили, ним захоплювалися. Місцеві українці вважали його своїм героєм, який відроджує українське військо і ось-ось відродить державу. Уже на першій зустрічі Боровець запропонував Сигалу перейти до нього, і той, не довго думаючи, погодився.

Так колишній вчитель, міліціонер, партизан та перекладач став вояком Української повстанської армії «Поліська січ».

Сотник «Поліської січі» Кирило Сиголенко

Хаїм Сигал ще в 1939 році вирішив, що для нього важливо бути разом із тими, хто представляє владу. Неважливо, хто нею є саме сьогодні – комуністи, нацисти чи хтось інший. Він переконався, що така стратегія вигідна не лише для фізичного виживання, а й здатна також забезпечити кар'єру і задовольнити його амбіції. У вересні 1941 року на Поліссі такою владою був отаман «Тарас Бульба», тому Сигал став українцем. Завзятим, щирим, полум'яним націоналістом Кирилом Сиголенком. У «Поліській січі» Сигал пробув недовго – всього вісім тижнів, але за цей час устиг зробити карколомну військову та політичну кар'єру. У першій йому, очевидно, допомогли знання й навички, отримані в радянській міліції та на вишколах НКВД, у другій – згадувана вище здатність бути біля можновладців і вміти їм догоджати.

Як військовик Хаїм Сигал за неповних два місяці встиг отримати від командування «Поліської січі» офіцерські звання хорунжого, поручника, сотника, що відповідають сучасним: лейтенанту, старшому лейтенанту та капітану. Які особливі заслуги дали йому можливість так швидко рухатися шаблями військової ієрархії, до кінця не зрозуміло. Чекісти вважали, що Сигал був відзначений за бої з радянськими оточеннями за місто Олевськ, яке згодом стало «бульбівською» столицею. Сам він відкидав ці звинувачення, можливо, намагаючись полегшити свою вину. Для Тараса Боровця новий повстанський старшина Кирило Сиголенко став корисним не лише як військовик, але й як пропагандист.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=66774008&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Сноски

Статтю написано у співавторстві з Володимиром Бірчаком.